

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty
Bahar/Spring, 2021, 8 (1), 245-276

**NAMAZLARI CEM' ETMEYE DAİR BAZI GÜNCEL PROBLEMLERİN USUL
AÇISINDAN ANALİZİ**

Current Problems About Combining Prayers In the Terms of Usul al-Fiqh

Ramazan KORKUT

Dr. Öğrt. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
İslam Hukuku Anabilim Dalı, e-Mail: rkorkut@bingol.edu.tr Orcid No: 0000-0003-
3619-1622.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 09/02/2021
Kabul Tarihi / Accepted: 19/06/2021
Yayın Tarihi / Published: 30/06/2021
Cilt / Volume: 8
Sayı / Issue: 1
Sayfa/ Pages: 245-276

Atıf / Cite as: Korkut, Ramazan. "Namazları Cem Etmeye Dair Bazı Güncel Problemlerin Usul Açısından Analizi" [Current Problems About Combining Prayers In the Terms of Usul al-Fiqh]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 8/1 (2021), 245-276. Doi No: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.877175>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, *iThenticate* intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with *iThenticate* plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 8 (1) 2021: 245-276
**NAMAZLARI CEM' ETMEYE DAİR BAZI GÜNCEL PROBLEMLERİN USUL
AÇISINDAN ANALİZİ***

Ramazan KORKUT**

Öz

Günümüzdeki sosyo-kültürel ve teknolojik değişimlere bağlı olarak namazları cem' etme meselesi yeni bir tartışma konusuna dönüşmüştür. Fıkıh kaynaklarında alışkanlık hâline getirmemek şartıyla meşakkatin namazları cem' etmek bir sebep olabileceğine dair fakihler tarafından kabul edilmeyen bir takım görüşler aktarılmıştır. Buna bağlı olarak günümüz ağır mekanik çalışma koşulları, kısa mesafeli uzun süren yolculuklar, sınav, ameliyat veya görev esnasında namazları cem' etmenin caiz olabileceği savunulmuştur. Öte yandan günümüzde yolculuk esnasında sabah namazını yatsı-öğle namazıyla takdim veya tehir suretiyle kılmanın caiz olabileceğine dair bazı iddialar da ortaya atılmıştır. Ancak bu tür görüş ve iddialar fakihlerin neredeyse tamamı tarafından mevcut delillere aykırı görülmüş olup kısmen de fakihlerin çözüm önerileriyle uyuşmamaktadır. Konuyla ilgili problemler “meşakkat gerekçesiyle namazları cem' etme” ve “cem' edilecek namazlar” şeklinde iki başlık altında toplanmaktadır. Bu çerçevede makalemiz namazların cem'i, cem' sebepleri ve cem' edilecek namazlar konusunda mezhep görüşlerini delilleriyle birlikte incelemektedir. Bilahare arz edilen güncel durumlarda namazları cem' etmenin caiz olup olmadığını usul açısından analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Usul, Namaz, Cem', Güncel Problemler.

Current Problems About Combining Prayers In the Terms of Usul al-Fiqh

Abstract

Combining prayers have become a new subject of discussion today based on socio-cultural and technological changes. It is claimed that it may be permissible to combine in case of hardship in today's working conditions, a short distance but long journey or if the prayer coincides with the exam, surgery or duts time. Some claims have been made that it may be permissible to combine the fajr prayer with the isha in the travel. However, such views and claims were seen by almost all of the jurists against the existing evidence and partially inconsistent with the solution proposals of the jurists. This article analyses the views of the sects on combining prayers, reasons and evidence of combining in terms of usul. This study evaluates whether it is permissible to combine prayers or to combine fajr prayer on a journey in terms of evidence. The study's problems are handled with a usul-centred analysis method different from the classical methods/approaches.

Keywords: Fiqh, Usul, Prayer, Combining, Current Problems.

* Makale Etik Kurul İzni gerektirecek herhangi bir unsur içermediğine dair yazarın yazılı beyanı vardır.

** Dr. Öğrt. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, e-Mail: rkorkut@bingol.edu.tr Orcid No: 0000-0003-3619-1622.

Structured Abstract: Combining prayers and the reasons for combining prayers have been debated. The debates have become a new subject of discussion today based on socio-cultural and technological changes. It is claimed that it may be permissible to combine prayers in case of hardship in today's mechanical working conditions, a short distance but a long journey that encompasses the prayer time, or if the prayer coincides with the exam, surgery or duts time. In addition to this, some claims have been made that it may be permissible to combine the fajr prayer with the isha prayer or the dhuhr prayer in the case of travel. However, these views are contrary to the current proofs, the approach and solution proposals of the jumhur in terms of usul al-fiqh and furu al-fiqh. Hanafi faquies stated that it is not permissible to combine prayers, except at Arafat and Muzdalifah, based on the generalits of the verses that order each prayer to be performed at the appointed time. They attributed the hadiths related to combining prayers in certain situations to Jam-i Surî. Mâliki, Shafii and Hanbali faquies -on the other hand- limited the reasons for combining prayers to travel, illness, heavy rain and mud; and only combining fajr with dhuhr, and maghreb with isha. Some al-faquies claimed that hardship could also be the reason for combining prayers, as long as not altering into a habit. However, this view was not accepted by the jumhur due to contradiction with the proof on the issue. Current problems in combining prayers are essentially grouped under two headings, one of this "combining prayers for hardship" and the other is "prayers to be combined". This article primarily analyses the views of the sects on combining prayers, the reasons for combining between prayers and the evidence for combining prayers, in terms of usul al-fiqh science. In this context -first of all- the views of Hanafi faquies about combining prayers and secondly the wiew of other madhhab as Mâliki, Shafii and Hanbali faquies on the subject will be evaluated in terms of evidence. Then madhhab views on combining prayers due to hardship will be emphasized. Besides this study evaluates whether it is permissible to combine prayers or to combine fajr prayer in a journey in terms of procedure/evidence in cases of current hardship. The study's problems are handled with a method-centred analysis method different from the classical methods/approaches. In the research, it is determined that prayers cannot be combined due to hardship and the fajr prayer cannot be combined with the isha or the dhuhr prayer on a short distance but a long journey; working and trips conditions should be arranged in such a way that can pray. Exams and other tasks should be arranged according to the prayer time. Operations that are not life-threatening can be planned in such a way that they can pray. The surgery appointment to be given to the patient can be arranged so that he can perform the prayer. In long-term or emergency-unplanned surgeries, if more than one doctor has operated, if possible and if it does not harm the patient, prayers can be performed on guard duty. According to Hanafi jurists, it is impossible to perform prayers by implication, because of the deeds of kathir. Since it will harm the patient, there is no other choice but to delay one of the prayers that can be combined in order to perform it at the next time.

Keywords: Fiqh, Usul, Prayer, Combining, Current Problems.

GİRİŞ

İbadet tüm zaman ve mekânları kuşatan evrensel bir mükellefiyettir. Hüküm ve hikmet sahibi olan şârîf, bir taraftan insanı ibadetle mükellef kılarken, diğer taraftan ibadetlerin edası için bazı kolaylıklar sağlamıştır. Bu yönüyle ibadet mükellefiyeti *azimet* ve *ruhsat* birlikteliği çerçevesinde varlık kazanmaktadır.

İbadeti nasların tayin-tahsis ettiği vakitlerde eda etmek farz, vacip ve mendup kısımlara ayrılmaktadır.¹ Buna karşılık yolculuk, hastalık, yağmur, çamur, korku ve can tehlikesi gibi belirli durumlarda farzların edasını kolaylaştırmak için bazı ruhsatlar da tanınmıştır. Konuyla ilgili azimet hükümlerinin yanı sıra ruhsat hükümleri de doğrudan naslarla belirlenmiştir. İbadetin vücûbiyeti hakikî veya takdîrî açıdan illetin sübûtuna bağlanmıştır. Ruhsata sebep olan durumlar da aynı şekilde hikmet yerine illetlere bağlanmıştır. Zira hikmetler kapalı, değişken ve görecelidir. İletler ise açık, istikrarlı, munzabıt ve objektif bir mahiyettedir. Böylece evrensel bir mahiyette olan ibadetlere dinî açıdan istikrarlı bir vasıf kazandırılmıştır.

Taabbudîliğin bir gereği olarak ibadetler hikmetle ta'île konu olamayacak durumdadır. İbadetler alanında hikmeti illet yerine koymak veya illet merkezli kıyas yoluyla hüküm belirlemek caiz değildir. Zira bu durum ibadetleri varlık, yokluk ve keyfiyet açısından keyfi-istikrarsız bir mecraya sürükleyebilmektedir.² İlet kıyasının geçerli olması için aslın hükmünün akıl ile kavranabilir bir illete dayanması, illetin kasır olmaması, hükmün asla mahsus olmaması, fer'in hükümden hâlî olması ve asıldaki illetin fer'î meselede mevcut olması da şarttır.³ Oysa ibadetlerin temel hükümleri naslarla belirlenmiştir. İki ayrı ibadet arasında birinin hükmünü diğerine vermeyi gerektiren hakiki bir illet ortaklığı bulunmamaktadır. Öte yandan ibadetlere dair hükümlerin illeti akıl ile idrak edilebilecek bir vasıfta değildir. Bu yönüyle herhangi bir ibadete ait hükümler illet kıyası yöntemiyle bir başka ibadete verilememektedir.

Fıkıhta namazları cem' etme ve cem' sebepleri konusunda çeşitli ihtilaflar vardır. Bu ihtilaflar yolculuk, hastalık ve yağmur durumlarında öğle-ikindi ve akşam-yatsı namazlarını takdim veya tehir ederek kılmaya odaklanmaktadır. Namazları cem' etmeyi caiz gören fakihler bu konuda meşakkati değil, sadece naslarda belirtilen

¹ Hasan b. Muhammed b. Mahmûd el-Attâr, *Haşiyetu cem'il-cevâmi' 'alâ şerhi'l-Celâli'l-Mahallî 'alâ Cem'i'l-cevâmi'* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/65.

² Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 45; Abdullah Kahraman, *İslam Hukukunda Değişim ve İbadetler* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 174-184. Örneğin namazı kasr etmenin sebebi yolculuk, hikmeti ise meşakkattir. Hikmet, illet yerine konulacak olursa ikamet halinde meşakkat varsa namazlar cem edilebilir hatta kasr edilebilir türünden ibadetin keyfiyetine taalluk eden problemlere kapı açmaktadır. Farz namazların geniş vakitli olması, mükellefin içinde bulunduğu belirli durumlarda -sözelimi yolculukta- namazları kasr etme, belirli namazları cem' etme esnekliği tanınmıştır. Azimet ve ruhsat birlikteliğini ifade eden bu esneklik doğrudan naslarla belirlenmiştir. Namazları kasr veya cem' etmenin caiz oluşu meşakkat hikmetine değil, yolculuk gibi açık/istikrarlı bir illete bağlanmıştır. Bu sebeple cumhura göre, ikamet halinde meşakkat gerekçesiyle namazları kasr etmek ya da birleştirmek caiz değildir. Aynı şekilde yolculukta da meşakkat gerekçesiyle -sabah namazını öğleye-ikindiye kıyaslayarak- bu namazı öğle veya yatsı namazıyla birleştirmek caiz değildir. Zira taabbudîliğin bir gereği olarak hüküm hikmete değil illete dayanmaktadır. İbadetlerde illet merkezli kıyas ise geçersizdir.

³ Süleyman b. Abdulkavî et-Tûfî, *Şerhu muhtasari'r-Ravzâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 2/531.

durumları esas almış ve meşakkate konu olan bu durumları naslarda beyan edilenlerle sınırlandırmıştır. Buna rağmen fıkıh tarihinde -alışkanlık haline getirmemek şartıyla- mahza meşakkatin de namazları cem' etmek için yeterli bir sebep olabileceği türünden bazı marjinal görüşler de ileri sürülmüştür. Ancak bu görüş fakihlerin ekseriyeti tarafından nassa aykırılık gerekçesiyle reddedilmiştir. Bu çerçevede araştırmamız özü itibarıyla aynı noktada buluşan iki problemi ele almaktadır:

Birinci problem: Namazları meşakkatin namazları cem' etmek için bir gerekçe olup olmadığına dairdir. Günümüzde mahza meşakkatin namazları cem' edebilmek için yeterli olacağını savunanlar olmuş⁴ bazı fetvalarda ise namazı cem' etmek için "meşakkat" durumuna "alışkanlık haline getirmeme" ve "duruma engel olamama" şartı eklenmiştir.⁵ Oysa fakihlerin kahir ekseriyeti delillerden hareketle namazları meşakkat sebebiyle cem' etmenin caiz olmadığı görüşündedir.

İkinci problem: Yolculukta sabah namazını yatsı veya öğle namazıyla cem' etmenin caiz olup olmadığına dairdir. Bu konuda sabah namazını birleştirmenin caiz olacağını ileri sürenler olmuşsa da⁶ fakihlerin tamamı böyle bir cem'in caiz olmadığı konusunda görüş birliği içindedir.

Bu iki problemi değerlendirmek üzere, öncelikle namazları cem' etme problemini, cem' sebeplerini ve cem' edilecek namazlara dair mezhep görüşlerini delilleriyle birlikte ortaya koyacağız. Bilahare arz edilen güncel problemleri daha çok fıkıh usulü açısından ele alarak dirayet yönüyle analiz etmeye çalışacağız.

1. Ana Hatlarıyla Fıkıhta Namazları Cem' Etmenin Usul Açısından Analizi

1.1. Hanefi Fakihlerin Cem' Konusundaki Görüşlerinin Usûl Açısından Yorumu

Hanefî fakihlere göre Arafat'ta ikinci namazını öğle vaktine takdim etmek, Müzdelife'de ise akşam namazını yatsı vaktine tehir etmek sünnettir. Bunun dışında namazları takdim veya tehir yoluyla vaktinden önce ya da sonra kılmak caiz değildir. Ancak bir özür varsa namazları cem' -i sûrî yoluyla -birini son diğerini ilk vaktinde-kılmak caizdir.⁷ Hanefîlerin bu konudaki delilleri özetle şöyle analiz edilebilir:

1. Âyette *إن الصلاة كانت على المؤمنين كتابا موقوتا* "şüphesiz namaz müminlere vakitleri belirli olarak farz kılınmıştır." Bu âyetteki الصلاة kelimesi الصلوات takdirinde olup "beş farz

⁴ Muhammed Ebû Zehra, *el-Fetâva* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2010), 211-212; Yusuf Karadâvî, *el-Fetâva muâsıra* (Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 2000), 251-252.

⁵ Vehbe Zuhayli, *Kadâya'l-fikhi ve'l-fikri'l-muâsır* (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 2006), 34.

⁶ Enbiya Yıldırım, "Seferde Yatsı Namazının Sabah Namazıyla Birleştirilmesi", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 4/1 (2011), 7.

⁷ Muhammed b. Hasan Şeybanî, *el-Hucce 'alâ ehli'l-Medine*, Thk. Mehdi Hasan Geylani (Beyrût: 'Alemlü'l-Kütüb, 1403), 1/159.

namazın her biri" manasındadır.⁸ Nitekim *الصَّلَاةُ* âyetinde *حافظوا على الصلوات والصلوة الوسطى* kelimesinden beş farz namazın tamamı anlaşılmalıdır. Zira *âm* lafız iki veya daha fazla ferde şümül yoluyla delalet eden lafızdır. *الصلوات* lafzında olduğu gibi başında *ال* takısı alan cemî kelimeler ise umum ifade etmektedir.¹⁰ Öte yandan âyetteki gerek *حافظوا* şeklindeki emir bu konuda ikamet, yolculuk, yağmur, hastalık ve meşakkat (bu kapsamda sıkıntı, ihtiyaç, sınav ve otobüs yolculuğu) arasında ayrıma gitmemektedir. Bu yönüyle umûmu'l-ahvalde (*her halükârda ve bu durumların tamamında*) namazı vaktinde kılmanın farz olduğuna delalet etmektedir. Bu konuda her namazı bir vakte tahsis eden âyetlerde de bir durum ile diğeri arasında ayrıma gidilmemiştir. Emir kipi has olmakla birlikte, bu durumlar arasında ayrıma gitmemesi bakımından, onun bu yönüyle umum ifade ettiği anlaşılmalıdır.¹¹

Namazı emreden âyetlerdeki umum *ترك الاستفصال مع قيام الاحتمال ينزل منزلة العموم في المقال* şeklindeki usul kuralı etrafında değerlendirilebilir.¹² Bu kurala göre bir lafzın muhtemel olduğu ayrıntıların terk edilerek mutlak bırakılması, o lafzı umuma hamletmeyi gerektirebilmektedir.¹³ Örneğin Hz. Peygamber *işrak*, *zevâl* ve *isfirâr* olmak üzere üç vakitte namaz kılmayı yasaklamıştır. Bu konuda sebebe bağlı olan namazlar ile sebebe bağlı olmayan namazlar arasında ayrıma gitmemiştir. Hanefilere göre böyle bir yasak umum ifade etmektedir.¹⁴

⁸ Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâ'i'* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1982), 1/89.

⁹ Bakara, 2/238.

¹⁰ bk. Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî* (Kerâtaş: Matba'atu Câvid, ts.), 1/6.

¹¹ Emir lafzı has olmakla birlikte, bu lafız mutlak bırakıldığı cihet itibarıyla tekrara ve umuma delalet edebilmektedir. bk. Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2000), 2/117; Ebûbekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl* (Kuveyt: Dâru'l-Evkâf, 1994), 1/318.

¹² *ترك الاستفصال يزل منزلة العموم في المقال* şeklindeki kurala bağlı olarak namazı bir vakte bağlayan, vaktin tekrarıyla vücûbiyetin tekrar edeceğini ifade eden ayetler, bu konuda yolcu-hasta vb. durumlar arasında bir ayrıma gitmemesi bakımından umum ifade etmektedir. Örneğin âyette *أقم الصلاة لدلوك الشمس* ifadesi, mekân veya şartlar arasında ayrıma gitmeden dülûk şeklindeki vücûb sebebine şahit olan ve güç yetirebilen her mükellefin, bu sebebe her şahit olduğunda namazla ve namazı o vakit içinde eda etmekle mükellef olduğunu göstermektedir.

¹³ Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille fî'l-usûl* (Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1999), 1/225; Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *Envâru'l-burûk fî envâ'i'l-furûk* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1998), 1/304; Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmût bi şerhi müsellemi's-sübût* (Beyrût, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2002), 1/29.

¹⁴ Ukbe b. Amir'in rivayetinde şöyle buyrulmuştur: "Hz. Peygamber şu üç vakitte namaz kılmamızı ve ölüleri defnetmemizi yasakladı: Güneş doğarken, zeval vaktinde ve güneş batarken". Cessâs bu hadisin yorumunda *وهو ينتظم في هذه الأوقات، وهو ينتظم وعموما هذا الخبر ينفي جواز الصلاة في هذه الأوقات، وهو ينتظم* ibaresiyle yasağın her namaz için umum ifade ettiğini belirtmiştir. bk. Ebûbekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Şerhu muhtasari'-Tahâvî*

Benzer şekilde her namazı bir vakte tahsis eden âyetlerde bir durumla diğeri arasında ayrıma gidilmemektedir. Bu açıdan namazı vakte tahsis eden âyetlerin كَلَّمَا دخل الوقت وجب أداء الصلاة في وقتها على كل عاقل بالغ مكلف سواء كان مقيما او مسافرا او مريضا او عند المطر و المشقة takdirinde olduğu anlaşılmaktadır. Âyetlerden namazın vücûb sebebine şahit olan her mükellefin -her halükârda- o namazı bizzat kendi vaktinde eda etmekle mükellef olduğu; dolayısıyla belirtilen durumlarda namazı takdim veya tehir ederek kılmanın caiz olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁵ Bu nedenle ikamet halinin yanında yolculuk, hastalık veya meşakkat esnasındaki namazları vaktinde kılmanın âyetten anlaşılan umûmu'l-ahvâl kapsamında vacip olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶

Âyetler her bir farz namazı şartlar ne olursa olsun, her durumda ve her halükârda vaktinde kılmayı emretmektedir. Buna karşın bazı âhâd haberler yolculuk, hastalık veya yağmur esnasında namazları cem' etmenin caiz olduğuna delalet etmektedir. Namazları cem' etmeyle ilgili bu tür hadislerin sübûtu kadar delaleti de zannîdir. Bu tür hadisler namazları hakiki cem' ve sûreten cem' olmak üzere iki şekilde birleştirmeye muhtemeldir. Bu iki ihtimalden cem'-i sûrî ihtimali âyetteki umûmu'l-ahvâle daha uygundur. Sahabeden Hz. Ali, İbn Ömer ve Enes b. Malik bu tür hadislerin cem'-î sûrîyi ifade ettiğini aktarmış ve buna göre amel etmişlerdir.¹⁷ Burada hakiki manada bir cem' söz konusu olsaydı, bu durum haber-i vahidle değil yaygın bir şekilde aktarılırdı. Haber-i vâhid umum belvâyla ilgiliyse ve kat'î delillere muhalifse onunla amel edilmez. Âyetlerin namazı vakte tahsis eden kat'î ifadeleri, o namazı vaktinden çıkarmaya zan yoluyla delalet eden haber-i vahid için terk edilmez ve âyetteki kat'î emrine muhalefet edilemez.¹⁸ Görüldüğü üzere Hanefî fakihler

(Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 2013) 1/528. Benzer şekilde her namazı bir vakte tahsis eden âyetler, bir durumla diğer durum arasında ayrıma gitmeden umum yoluyla her bir farz namazı her halükârda vaktinde kılmayı emretmektedir.

¹⁵ bk. Ebûbekr Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1993) 1/149; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi*, 1/89.

¹⁶ bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi*, 1/89.

¹⁷ Cessâs, *Şerhu muhtasari'-Tahâvî*, 2/104; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi*, 1/89; bk. Osman Şahin, "Ahkâm Hadislerinin Çoklu Yöntemle Anlaşılması ve Yorumlanması: Namazların Cem'i Örneği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43 (Aralık 2017), 37-39.

¹⁸ Âhâd bir haber umûmu'l-belvâyla ilgiliyse; bir âyetin, mütevatir veya meşhur haberin içerdiği hükme muhalifse; yerleşik kurallara aykırıysa veya haberin ravisi fakih değilse onunla amel edilmez. bk. Ebûbekr Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Usûl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/273. (إذا كان الحديث مخالفا لكتاب الله تعالى فإنه لا يكون مقبولا ولا حجة)

Burada şu hususu للعمل به عاما كانت الآية أو خاصا.. وأن كل حديث هو مخالف لكتاب الله تعالى فهو مؤدود).

aktarmakta fayda vardır: İmam Şafîî kitabın sünneti, sünnetin kitabı nesh etmeyeceğini şöyle izah etmektedir: Kitabın hükümlerini beyan, tafsil, takyid eden; kitapta asılları bulunan veya bulunmayan konularda hüküm vazedenden sahîh sünnet kitaba aykırı değildir. Kitap ve sünnetin bir birini nesh edebileceği iddia edilirse, onun kitaba uyum yönünü idrak edemeyenler, kitabın bütün sünneti nesh ettiğini iddia edebilir. Bir sünnetin kitapla nesh edildiğini iddia edebilmek için, o sünnetin nesh edildiğini gösteren bir diğer sünnetin bulunması şarttır. Bir sünnetin kitap tarafından nesh edildiğini gösteren bir diğer sünnet bulunmadığı sürece, o sünnetin kitap tarafından nesh edildiği aklen ve naklen iddia edilemez. İmam Şafîî'nin bu yaklaşımı Hanefî

namazları cem etmeye dair hadisleri reddetme yerine, âyetin umumuna ve hadislerin bütüncül yorumunda cem-telif ve tercih kuralının bir gereği olarak cem-i sûriye hamletmişlerdir. Cem'-i sûriyi destekleyen hadisler şöyledir:

2. İbn Abbas'ın rivayeti: "Özürsüz olarak bir namazı vaktinden erteleyen büyük bir günah işlemiş olur."¹⁹ İbn Abbas: "Hz. Peygamberle birlikte Medine'de iken yedi ila sekiz namazı cem' ettim. Şöyle ki: Öğle namazını son vaktinde, ikindiye ise ilk vaktinde; akşam namazını son vaktinde yatsıyı ise ilk vaktinde kıldım."²⁰ demiştir.

3. Abdullah b. Mes'ûd'un rivayeti: "Hz. Peygamberin Arafat'ta (öğle ve ikindi namazını takdimle) ve Müzdelife'de (akşam ve yatsı namazlarını tehir ile birleştirmenin) dışında hiçbir namazı vaktinin dışında kıldığını görmedim."²¹ "Bu iki yerin dışında tüm namazları vaktinde kılmıştır."²² İbn Mes'ûd sahabenin önde gelen fakihlerindedir ve Hz. Peygamber'in yanında uzun bir süre kalmıştır. Onun hadisi namazları cem' etmeye delalet eden hadislerle teâruz halindedir. Teâruz durumunda râvisi fakih olan bir haber râvisi fakih olmayan habere; kitabın zâhirine ve umum ifadelerine yakın olan bir haber ise onun umumuna/zahirine aykırı olan habere tercih edilir.²³

Farz namazlar kitap, sünnet ve icma gibi kat'î delillerle belirli vakitlere tahsis edilmiştir. Zan ifade eden haber-i vâhid veya (kıyas, hikmet türünden) herhangi bir istidlâl ile namazı vaktin dışına takdim-tehir etmenin caiz olduğu iddia edilemez. Kâsânî (ö. 587/1191) âyetteki kat'îliğe aykırılık gerekçesiyle bu konudaki istidlallerin cümleten fasit/geçersiz olduğunu ve dolayısıyla yağmur, yolculuk, meşakkat vb. durumların namazı takdim-tehir için bir mazeret olmadığını belirtmiştir. Haber-i vahîd gibi zan ifade eden, üstelik cem-telif kuralının gereği olarak cem'-i sûriye delalet ettiği anlaşılan zannî haberler, âyetlerden anlaşılan umûmu'l-ahvâl kat'îliğini ortadan kaldıramaz. Nassın kat'î ifadesine aykırılıktan dolayı bu konuda tahsis edici her türlü istidlâl fasittir. Arafat'ta namazları cem' etmek kesin delillerin aksine sabit olup akılla idrak edilebilecek herhangi bir illete dayanmamaktadır. Aynı şekilde Müzdelife'de namazı cem' etmenin yolculuk veya meşakkatle bir alakası bulunmamaktadır. Müzdelife'deki yolculuk, meşakkat ve hac menâsikleri aynı gün içinde sabah ve yatsı namazlarında da bulunmasına rağmen bu namazları cem' etmek icmâ ve ittifakla caiz değildir.²⁴

---

fakihlerin arz edilen görüşlerini doğru anlama açısından önem arz etmektedir. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şafiî, *er-Risâle*, Thk. Muhammed Şakir (Kahire: Dâru'l-Halebî, 1940), 107-108.

¹⁹ Bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâî*, 1/89.

²⁰ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünen-i Nesâî*, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde (Haleb: Mektebetu Matbû'atu'l-İslâmî, 1986), *Mevakîf*, 42.

²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, Thk. Mustafâ Dîb (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1987), *Hac*, 98 (No: 1598).

²² Nesâî, *Hac*, 201 (No: 3010).

²³ Bk. Alâeddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Mizânü'l-usûl fî netâi'ci'l-'ukûl* (Katar: Metâbi'u-'d-Davhe'l-Hadîse, 1984), 1/732.

²⁴ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâî*, 1/89.

Buna göre namazları cem' etmek sadece Arafat'ta öğle-ikindi namazlarını takdim, Müzdelife'de ise akşam-yatsı namazlarını tehir ederek kılmaya mahsus olup bu uygulama günümüze tevatürle ulaşmıştır. Bunun dışındaki diğer namazlar -savaş durumu dâhil olmak üzere- âyetten anlaşılan umumun kapsamında kalmakta ve namazı vaktinde eda etmek vacip olmaktadır.²⁵ Bu sebeple yolculuk, hastalık veya meşakkat durumu olsun fark etmez her namazı vaktinde kılmak farzdır.

3. Başka durumlar Arafat ve Müzdelife'ye kıyaslanamaz. Çünkü ibadetlerde taabudîliğin bir gereği olarak illet kıyası geçersizdir. Aksi halde ikindi ve akşam, sabah ve öğle namazlarını cem' etmek de caiz olmalıydı.²⁶ Uyku, unutma veya can tehlikesi esnasında (imayla kılma imkânı da yoksa) namaz kazaya kalır. Ancak namazı yolculuk, yağmur veya hastalık sebebiyle bir başka vakte ertelemek onu kasten terk etmektir. Namazı kasten terk etmek ise büyük günahlardandır.²⁷

Görüldüğü üzere Hanefî fakihler namazları cem' etmeyle ilgili hadisleri, her namazı bir vakte tahsis eden âyetlerden anlaşılan umumu'l-ahvâle uygun bir şekilde yorumlamış; konuyla ilgili teâruz halindeki hadislerden kitabın açıklamasına en uygun olan hadisleri tercih etmişlerdir. Aynı şekilde -haklı olarak- cem' konusundaki hadislerin delalet açısından muhtemel olduğu iki farklı hükümden kitaba en uygun olan hükmü diğerine tercih ederek bu hadisleri cem'-î sûrîye hamletmişlerdir.

1.2. Diğer Mezheplerin Namazları Cem' Etmeye Dair Görüşlerinin Analizi

Mâlikîlere göre hastalık, (90 km lik bir) yolculuk ve yağmur esnasında öğle-ikindi ve akşam-yatsı namazlarını cem' edilebilir. Şafiîlere göre bu namazlar yalnızca sefer mesafesindeki mübah bir yolculuk esnasında takdim-tehir edilebilir. Yağmur esnasında ise namazlar yalnızca cem'-i takdim yoluyla birleştirilebilir. Şafiîlerin iki görüşünden tercih edilenine göre hastalık, namazları cem' etme sebebi değildir. İkamet esnasında mahza meşakkat gerekçesiyle namazlar cem' edilemez.²⁸ Zira vakit "had/sınır" anlamındadır. Her bir namaz belirli bir vakte tahsis edilmiştir ve her namazı tahsis edildiği vakitte eda etmek farzdır.²⁹ Hanbelîlerin tedvin edilmiş fetvaya

²⁵ Cessâs, *Şerhu muhtasari'-Tahâvî*, 2/104.

²⁶ Cessâs, *Şerhu muhtasari'-Tahâvî*, 2/104.

²⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/149; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâî*, 1/127.

²⁸ Ebû 'Abdillah Muhhamed b. İdrîs eş-Şafiî, *el-Ümm* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1990), 1/90; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, *el-Muğnî* (Kahire: Mektebetu Kahire, 1968) 2/204; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.) 4/384; Muhammed Beşir Şekafe, *el-Fikhu'l-Mâlikî* (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 2011), 1/296. Mâlikîlere göre namazı cemetmek için sefer mesafesinin şart olmadığı belirtilmiştir. (bk. Halit, Ünal, "Cem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1993, 7/277.) Ancak bu görüşü aktaran Mâlikî bir kaynağa ulaşamadık. Muhtemelen Mâlikîler'e isnat edilen bu görüşle, yağmur esnasında namazları cem' etmek için seferîliğin şart olmadığı kastedilmektedir. Başka türlü evden çarşıya giden kimsenin de Mâlikîlere göre namazı cem' etmesi caiz olmalıydı. Oysa onlar bu konuda 4 berid yani 90 km lik bir yolculuğunu esas almaktadır.

²⁹ Şafiî, *el-Ümm*, 90; Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/378.

asıl olan görüşlerinde ise namazları cem' etmenin sebepleri yolculuk, hastalık ve yağmur (bu kapsamda dolu, kar ve çamur) ile sınırlıdır.³⁰

Ancak bahsedilen durumlarda namazı takdim veya tehir etmek bir ruhsattır. *Hurûc 'ani'l-hilâf* kuralının bir gereği olarak İmam Ebû Hanîfe'nin ihtilafından kurtulmak üzere yolculukta namazları vaktinde kılmak daha faziletlidir.³¹ Bu durumların dışında kalan namazları ise vaktinde kılmak vaciptir. Zira âyetler her namazı vaktinde kılmayı emretmektedir. Bundan tahsis edilen durumlar ise hadisler aktarılandan ibarettir. Sabah namazını yatsı veya öğle namazıyla; ikindi namazını ise akşam namazıyla cem' etmeyi caiz kılan herhangi bir delil yoktur. Bu namazları cem' etmenin caiz olmadığı konusunda icmâ vardır.³² Mezheplerin namazları cem' etme sebepleri ve cem' edilecek namazlarla ilgili görüşlerinin dayandığı bazı deliller şöyledir:

1. İbn Ömer'in rivayeti: "Hz. Peygamber (sav) yolculuk esnasında öğle ve ikindi, akşam ve yatsı namazlarını birleştirerek kıları."³³ Bu hadiste namazları cem' etmenin illeti yolculuk olarak belirlenmiş; cem' edilecek namazlar ise öğle-ikindi ve akşam-yatsı namazı olarak açıklanmıştır.

2. Muâz b. Cebel'in rivayeti: "Hz. Peygamber zeval vaktinden önce yolculuğa çıktığında öğle namazını ikindi vaktine ertelemek suretiyle her iki namazı bir arada kıları. Yolculuğa zevalden sonra devam edecek olursa, öğle ve ikindiye birlikte kılar yolculuğa öyle çıkardı. Akşam vaktinden önce yola devam edecekse akşam namazını yatsı vaktine ertelerdi. Ancak akşam vakti girdikten sonra yatsı namazını akşam namazıyla birlikte kılar ve yola öyle çıkardı."³⁴

Üç mezhep bu bâbdaki hadislerin namazı hakiki manada cem' etmeye sarih bir şekilde delalet ettiği ve dolayısıyla cem'-i sûrînin söz konusu olmadığı görüşündedir. Zira namazları cem' etmek kolaylık sağlayan bir ruhsattır. Cem'-i sûrîde ise böyle bir kolaylık yoktur. Bir namazın son diğer namazın ilk vaktini denkleştirmek, namazları hakiki manada cem' etmekten zordur.³⁵

³⁰ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, *el-Kâfi fî fikhî'l-Hanbelî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994) 1/311; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/202.

³¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/200; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc ila ma'rifeti me'ani'l-Minhâc* (Beyrût: Dâru'l-Kitabî'l-'Arabî, 1982), 1/272.

³² Bk. Nevevi, *el-Mecmû'*, 4/370.

³³ Buhârî, *Taksîru's-Salât*, 2-13; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî (Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.), *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 5 (No:42).

³⁴ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.), *Sefer*, 394 (No: 553).

³⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/116.

3. İbn Abbas'ın rivayeti: "Hz. Peygamber (sav) "korku ve yolculuk olmadığı halde" öğle ve ikindi, akşam ve yatsı namazlarını cem' etti."³⁶ İmam Mâlik bunun yağmur durumuna mahsus olduğunu belirtmiştir. Nitekim İbn Ömer yağmur sebebiyle akşam ve yatsı namazlarını cem'-i takdîm yoluyla kılmıştır.³⁷ Hanbelîlere göre ise hadiste aktarılan durum hastalıkla ilgilidir.³⁸ Çünkü namazları bir özür olmadan sırf meşakkat gerekçesiyle cem' etmek caiz değildir. Hastalık ise namazları cem' etmeye uygun bir özürdür.³⁹ Hanbelîlerin delili aşağıdaki hadistir:

4. Hz. Âişe'nin rivayeti: Hz. Peygamber, istihâze durumundan şikâyet eden Sehle bint Süheyle'ye her namaz için gusül almasını emretmiştir. Bu durum bir süre sonra Sehle'ye zor gelince, Hz. Peygamber kendisine öğle ve ikindi namazı için bir gusül, akşam ve yatsı namazı için bir gusül almak suretiyle namazları cem' etmesini; sabah namazı için de ayrıca gusül alarak namazı eda etmesini emretmiştir. Hz. Peygamber aynı uygulamayı Fatıma bint Ebi Hubeş'e de emretmiştir.⁴⁰ Burada namazın cem' edilmesinin sebebi olarak aktarılan istihâze durumu bir tür hastalıktır. Nitekim hastalık esnasında mükellef oruç tutmayabilir. Hastalık namazı cem' etmeye uygun bir vasıftır.⁴¹

Mâlikî ve Hanbelîlere göre kar, dolu ve aşırı miktarda çamur yağmur ile aynı kategoriye girmektedir. Bu konudaki asıl illet elbiseyi ıslatacak ve her iki namaz vaktini kuşatacak düzeyde yoğun bir yağmurdur. Meşakkat ise istikrarlı bir vasıf olmadığından hükmün illeti değil hikmetidir. Dolayısıyla fakihlerin burada meşakkati illet yerine koydukları ve meşakkat vasfındaki ortaklık sebebiyle kar, dolu ve çamuru yağmura ilhak ettikleri iddia edilemez. Zira kar ve dolu yağmurun bir başka türüdür. Fazla miktardaki çamurun ise cemaati ve cuma namazını terk etmek için bir mazeret olduğu yine hadislerle sabittir. Hadislerde itibara alınan bu vasıf yağmurla aynı kapsamda değerlendirilmiştir. Hanbelî fakihler konuyla ilgili hadislerden hareketle soğuk karanlık bir gecede şiddetli rüzgârı da aynı kapsama almışlardır. Fakihler arasında bu durumun cem' sebebi olacağı veya olmayacağı şeklinde iki görüş vardır. Onlar bu konuda meşakkati değil, yalnızca hadislerde namazı birleştirmek için meşakkate konu olan durumları itibara almaktadır.⁴²

Şafiî fakihlere göre çamur, yağmur durumuyla aynı kapsamda değerlendirilemez. Çünkü yağmur elbiseyi ıslatmakta, çamur ise elbiseyi kirletmektedir. Çamurdan dolayı cuma namazını veya cemaatle namaz kılmayı - bedelini eda etmek şartıyla- terk etmek caizdir. Oysa namazları cem' etmek, bir namazı vaktinden bedelsiz olarak terk etmektir. Her namazı vaktinde kılmak vaciptir.

³⁶ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as, *es-Sünen*, Thk. Şuayb Arnavut (Beyrût: Dâru'r-Risâle'l-'Alemye, 2009), *Salât*, 273 (No: 1221).

³⁷ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta'*, Thk. Takiyuddîn en-Nedvî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1991) *Salât*, 59 (No: 205); İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/120.

³⁸ İbn Enes, *el-Muvaţta'*, *Salât*, 59; Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/384; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/120.

³⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/121.

⁴⁰ Ebû Dâvûd, *Taharet*, 106.

⁴¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/116.

⁴² Bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/203-204.

Namazları cem' etmek ise bu asla muhalif olarak sabit olmuştur. Bu nedenle namazlar ancak sünnette belirtilen durumlarla sınırlı olmak üzere cem' edilebilir. Çamur sebebiyle cuma ve cemaat namazının terk edildiği hadislerle sabittir. Ancak böyle bir sebebe binaen namazların cem' edildiğine dair herhangi bir hadis aktarılmamıştır. Meşakkate konu olan diğer durumlar –meşakkat illet olarak değerlendirilmediği için- kıyas yoluyla namazı cem' etmeyi caiz kılan durumlara ilhak edilemez.⁴³ Nitekim savaşta can tehlikesi gibi bir meşakkat bulunmasına rağmen namazları vaktinde kılmak emredilmiştir. Yolculukta meşakkat bulunmasa bile namazı kasr etmeye ruhsat verilmiştir. Buna karşılık savaşta meşakkat esnasında bile namazları cem' etmeye ruhsat verilmemiş ve imayla bile olsa namazları vaktinde kılmak âyetle emredilmiştir.⁴⁴ Buna göre namazları cem' etme hususunda meşakkate değil, yalnızca meşakkate konu olan belirli vasıflara itibar edilir. Dolayısıyla başka durumlar meşakkat ortalığı gerekçesiyle yolculuğa kıyaslanamaz. Zira meşakkat illet olmadığından illet ortaklığından bahsedilemez.

Hâliyle bu konuda -meşakkat ortaklığı iddiasıyla- sanayide çalışıyor olmak da yolculuğa kıyaslanamaz. Aynı şekilde “yağmur gibi basit bir meşakkat esnasında namazları cem' etmeye izin veren dinimiz; sınav veya görev esnasındaki meşakkat sebebiyle namazları cem' etmeye mani değildir” türünden kıyas merkezli iddialar son derece temelsiz ve geçersiz kalmaktadır. Zira dinimiz savaş gibi bir meşakkat esnasında bile namazı bizzat vaktinde ve mümkünse cemaatle kılmayı, bu da mümkün değilse yürüyerek veya binitli olarak (imayla) kılmayı emretmektedir. Dolayısıyla “savaş gibi bir meşakkat esnasında bile namazı vaktinde kılmayı emreden dinimizin, sınav ya da görev esnasında namazları cem' etmeye izin vermesi düşünülemez.” Buna göre illet meşakkat değildir. Bu durum ancak namazın rekât sayısında olduğu gibi ibadetlerde taabbudîlikle izah edilebilir. Dolayısıyla sınav, meşakkat illetiyle yağmura kıyaslanamaz. Böyle bir kıyasın hangi gerekçeyle ve ne derece tutarsız olduğu bilahare ele alınacaktır.

Mâlikî, Şafiî ve Hanbelî fakihlere göre umumun delaleti zannîdir. Bu sebeple umum ifade kitap ve mütevatir sünnete ek olarak sübûtu zannî ahad hadislerle de tahsis edilebilir. Böyle bir tahsis kısmi olup umum yoluyla sabit olan hükmün aslı bâkî kaldığı için nesh ismini almaz.⁴⁵ Dolayısıyla cem' ile ilgili hadisleri hakiki cem' anlamına hamletmek, âyetten anlaşılan umuma aykırı değildir. Yukarıdaki hadisler yolculuk, yağmur ve hastalık durumlarında öğle-ikindi ve akşam-yatsı namazlarını, her namazı bir vakte tahsis eden âyetin umumundan tahsis etmektedir. Bu durumlarda namazın vaktinden takdim ya da tehir edilerek kılınabileceğini

⁴³ Şafiî, *el-Ümm*, 1/160; İbn Kudâme, *el-Kâfi fi fıkhî'l-Hanbelî*, 1/311; Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/384.

⁴⁴ Bk. Bakara, 2/238-239. خَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ فَإِن جُئْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا

⁴⁵ Muvaffukuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzir* (Riyad: Dâru Küñûz, 2012), 2/205; Süleyman b. Halef el-Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2009), 1/422; Şemsuddin Muhammed b. Yusuf el-Cezerî, *Mi'râcu'l-minhâc serhu Minhâci'l-vusûl* (Mekke: Dâru İbn Hazm, 2011), 333.

savunmaktadır. Bu durumların dışında kalan namazlar –her namazı vaktinde kılmayı emreden âyetlerin kapsamına girdiğinden- takdim veya tehir edilemez.⁴⁶

Görüldüğü üzere üç mezhebe göre namazı cem' etme sebepleri ana hatlarıyla yolculuk, yağmur ve hastalıktır. Cem' edilecek namazlar ise öğle-ikinci ve akşam-yatsı namazından ibarettir. Fakihlerin kahir ekseriyetine göre, arz edilen durumların haricinde namazları vaktinde eda etmek vaciptir. Meşakkat vasfı namazları cem' etmek için bir mazeret değildir.⁴⁷ Buna karşılık geçmişten günümüze meşakkati esas alarak, onun namazları birleştirme sebebi olduğunu savunanlar da olmuştur.

2. Meşakkat Sebebiyle Namazları Cem' Etme İddiasının Usul Açısından İncelenmesi

Günümüz ağır-mekanik çalışma koşullarında, sınav saatinde, ameliyat esnasında veya kısa mesafeli ancak namaz vaktini kuşatan meşakkatli yolculuklarda namazları cem' etmenin caiz olduğu savunulmuştur. Bu görüşler özü itibarıyla meşakkat halinde namazları birleştirmeyi kabul eden marjinal bir görüşten kaynaklanmaktadır.⁴⁸ Bu görüş fakihlerin kahir ekseriyeti tarafından delil, istidlal yöntemi, âyet-hadis bütünlüğünün yanında usul ve ma'kul açısından isabetli görülmemiştir.⁴⁹ Konuyla ilgili arz edilen güncel problemler meşakkat kapsamında ele alındığından meşakkat sebebiyle namazları cem' etme görüşünü fıkıh usulü açısından delil merkezli olmak üzere analiz etmek yerinde olacaktır.

2.1. Meşakkat Sebebiyle Namazları Cem' Etme İddiasının Delil Açısından Analizi

Muhammed b. Sîrîn (öl. 110/729), İbn Şübrüme (öl. 144/761), Şâşî (öl. 365/976)⁵⁰, Hanbelîlerden İbn Teymiyye (öl. 728/1328), Haccâvî (öl. 968/1560) ve Buhûtî'den (öl.1051/1641) "cuma ve cemaat namazını terk etmeyi mübah kılacak derecede bir meşakkat varsa -alışkanlık haline getirmemek şartıyla- namazları cem' etmenin caiz olduğu" şeklinde bir görüş aktarılmıştır. Buna göre özürsüz olarak ya da alışkanlık hâline getirme durumunda namazı cem' etmek onu terk etmekten ibaret olup büyük günahlardandır.⁵¹ Günümüzde ise fakihlerin kahir ekseriyetine göre

⁴⁶ Bu konuda Hanefîlerin görüşü daha isabetlidir. Zira namazı vaktinde eda etmek ayetle kesin olarak sabit olurken, konuyla ilgili haber-i vâhidler hem sübût hem de cem' şekli konusunda delalet açısından zan ifade etmektedir. Kat'î bir delil ile sabit olan bir hususun, sübût delalet açısından zannî bir delil ile ortadan kalkmayacağı içtihadî bütünlük açısından tartışmalı olsa da savunulabilir durumdadır.

⁴⁷ Ünal, "Cem", 7/277.

⁴⁸ Bk. Zuhayli, *Kadâya'l-fıkhi ve'l-fikri'l-muâsır*, 34; Muhammed b. Salih b. 'Useyminî, *Mecmû'ul-fetâvâ ve'r-resâili'l-Useyminî* (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1413), 12/34; Karadâvî, *el-Fetâva'l-muâsıra*, 1/251.

⁴⁹ Bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/122; Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/384.

⁵⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/122; Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/384.

⁵¹ Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn el-Buhûtî, *Keşşâfu'l-kınâ' 'an metni'l-iknâ'* (Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1402), 2/6; Takıyyüddîn Ahmed İbn Teymiyye, *el-Fetâva'l-kubrâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 2/11; Mansur b. Yunus b. İdris el-Buhûtî, *er-Ravzu'l-mürbî şerhu Zâdi'l-müstenkî* (Beyrût: Dâru'l-Fıkr, ts.), 1/104.

meşakkat sebebiyle namazları cem' etmenin caiz olmadığı; ancak ihtiyaç-meşguliyet ve sıkıntı durumunun namazları cem' etmek için bir sebep olduğuna dair yukarıdaki görüş aktarılmış ve bu yönde bazı fetvalar verilmiştir.⁵² Oysa fakihlerin kahir ekseriyetinin tedvin edilen görüşlerine aykırı olan bu iddiayı delil açısından analiz etmek ve isabetli olup olmadığını değerlendirmek önem arz etmektedir.

Öncelikle fetva usulü açısından, tedvin edilmeyen ve fetvaya esas olmayan bir görüşün mücerret olarak fıkıh kitaplarında aktarılmış olması o görüşü delil açısından kritik etmeden onunla amel etmeyi meşru hale getirmez. Zira usul açısından delile aykırı olan, sağlam bir delile dayanmayan veya delil olduğu zannedilen bir argümana dayalı görüşler fetvada esas alınmamaktadır. Fetva usulü açısından mezheplerin şaz görüşleri bir araya getirmek, hevanın hakim olduğu ve dünya için dinin terk edildiği günümüzde namazı ertelemek için mazerete dönüştürülmekte, dinî yaşantıyı keyfî bir mecraya sürükleyerek uhrevî açıdan tehlikeli sonuçlara kapı açabilmektedir.⁵³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla arz edilen görüşün temel delili İbn Abbas'tan nakledilen şu rivayetlerdir:

1. İbn Abbâs "Hz. Peygamber, Medine'de korku ve yağmur olmadığı halde namazları birleştirdi." (من غير خوف و لا مطر) buyurmuştur.⁵⁴

2. İbn Abbas'ın bir diğer rivayeti ise "Hz. Peygamber, korku ve yolculuk olmadığı halde namazları birleştirdi" (من غير خوف و لا سفر) şeklindedir.⁵⁵

Bu iki hadiste cem gerekçesi (أراد أن لا يخرج أمته) şeklinde "ümmetinin zorluğa girmesini istemedi" şeklinde açıklanmıştır.⁵⁶ Bu iki rivayetten hareketle "meşakkate sebep olan bir özür varsa -alışkanlık haline getirmemek şartıyla- ikamet halinde bile namazları cem' etmenin caiz olduğu" savunulmuştur. Oysa namazları cem etmeyi caiz kabul eden fakihlere göre ikamet halinde namazları birleştirmek yağmur, çamur ve hastalık durumuyla sınırlıdır. Bunun dışındaki bir meşakkat sebebiyle namazları cem' etmek nassa ve icmâya aykırılık gerekçesiyle caiz değildir.⁵⁷

Fakihlerin kahir ekseriyetine göre, meşakkat gerekçesiyle namazları cem' etmenin caiz olduğunu savunanlar İbn Abbas'ın arz edilen rivayetini eksik değerlendirmekte veya yanlış anlamaktadır. Bu kapsamda cumhurun İbn Abbas'ın rivayetine dayandırılan görüşü hangi gerekçeyle kabul etmediğini ele almak ve

⁵² Bk. Zuhayli, *Kadâya'l-fikhi ve'l-fikri'l-muâsır*, 34; Ebû Zehra, *el-Fetâvâ*, 211-212; Karâdavî, *el-Fetâva muâsıra*, 251-252.

⁵³ Bir kimse nebîzin helalliği konusunda Kûfe ehlini, sema-mûzik konusunda Medîne fakihlerini, muta nikahı konusunda Mekke âlimlerini taklit ederse mezheplerin ruhsatlarını bir araya getirmek suretiyle dini yaşantıyı keyfiliğe sürüklemiş olur. bk. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*, 4/602.

⁵⁴ Ebû Dâvûd, *Salat*, 273.

⁵⁵ Müslim, *Salatu'l-Musafirîn*, 6.

⁵⁶ Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/379.

⁵⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/122; Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/384.

bilahare konuyla ilgili arz edilen güncel problemleri değerlendirmek yerinde olacaktır.

İbn Abbas'ın rivayeti Hz. Peygamber'in namazları a. cem'-i sûrî b. hakiki anlamda cem' etmiş olduğu şeklinde iki ihtimale açıktır. O halde Hz. Peygamber'in namazları nasıl ve hangi sebeple cem' ettiğini tespit etmek gerekir. Meşakkate mahal olan bu sebebi tespit etmek nas içtihadı tenkîhu'l-menât ve tahrîcü'l-menât kapsamına girmektedir.⁵⁸ Bu konudaki hükmü "mahza meşakkat" şeklinde hikmetle ta'lîl etmek usul açısından doğru değildir. Zira hikmetler kapalı, istikrarsız ve duruma göre değişen sübjektif vasıflardan ibarettir. Meşakkat munzabıt bir vasıf olmadığından illet olmaya elverişli değildir.⁵⁹ İbadetin böyle bir vafsa bina edilmesi onu sübjektif hale getirerek istikrarsız-keyfi bir mecraya sürükler. Dolayısıyla meşakkati değil, ona mahal olan durumu tespit etmek gerekir.

Bu yönüyle İbn Abbas'ın hadisi sübût bakımından olduğu kadar delalet bakımından da zannîdir. Delaleti zannî olan (zahir) bir lafzı veya cümleyi muhtemel olduğu anlamlardan birine hamletmek tevil kapsamında girmektedir. Böyle bir tevil delile dayanıyorsa *sahih*, delil olduğu zannedilen bir gerekçeye dayanıyorsa *fasit* veya uzak bir ihtimale hamlediliyorsa *zorlama/baîd* tevil ismini almaktadır. Buna karşılık delilsiz teviller ise naslarla oynamaktan ibaret sayılmıştır.⁶⁰ İbn Abbas'ın arz edilen hadisi ancak usul açısından âyet ve hadis bütünlüğünü dikkate alan bütüncül ve delil merkezli bir değerlendirmeye doğru anlaşılabilir.

2.1.1. Rivayetin Âyet ve Hadis Bütünlüğü İçindeki Yeri

Fakihler "meşakkat sebebiyle -alışkanlık haline getirmemek şartıyla namazlar cem edilebilir" görüşünü kabul etmemiştir. Bu konudaki gerekçeleri şöyledir:

1. Cem'-î sûrî: Hanefiler bu görüştedir. İbn Abbas'ın hadisini rivayet eden Ebû Şa'sâ, hadisteki (من غير خوف و لا مطر) ifadesini cem'-i sûrî şeklinde açıklamış ve İbn Abbâs'ın da bunu kastettiğini belirtmiştir.⁶¹ Nitekim İbn Abbas'tan aktarılan şu hadis cem'i sûrîyi desteklemektedir: "Hz. Peygamberle birlikte Medine'de iken yedi ila sekiz namazı birleştirerek kıldım. Şöyle ki: Öğle namazını son vaktinde, ikindiye ise ilk vaktinde; akşam namazını son vaktinde yatsıyı ise ilk vaktinde kıldım."⁶² Dolayısıyla İbn Abbas'ın ilk hadisi, hadis bütünlüğü çerçevesinde cem'-i sûrîye delalet etmektedir. Bu nedenle "meşakkat esnasında, alışkanlık haline getirmemek şartıyla namazları -

⁵⁸ Bk. Tûfî, *Şerhu Muhatasari'r-Ravza*, 2/427.

⁵⁹ Tûfî, *Şerhu Muhtasarir'-Ravza*, 2/463.

⁶⁰ Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *Ğâyetü'l-vuşûl ilâ şerhi Lübbi'l-uşûl*, (Hadramut: Dâru'z-Zehebî, 2007), 75.

⁶¹ Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/380; San'ânî, Muhammed b. İsmail, *Sübülü's-selâm şerhu Bulûğî'l-merâm* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2005), 2/43.

⁶² Nesâî, *Mevakît*, 42.

takdim veya tehir yoluyla- cem' etmek caizdir" şeklindeki görüş hadis bütünlüğüne aykırıdır. Bu nedenle fakihlerin neredeyse tamamı tarafından kabul görmemiştir.⁶³

2. İkamet halinde hakiki cem' ve sebebi: Hz. Peygamber'in namazları hakiki anlamda birleştirmiş olduğu varsayılsa bile, bunun sebebi ancak karineyle tespit edilebilir. Konuyla ilgili fihhi analizler şöyledir:

İkamet halinde namazı birleştirmenin illeti meşakkat değil, bu meşakkate mahal olan bir durumdan veya vasıftan ibarettir. Bu vasıf ise ancak bir başka delil ile tespit edilebilir. İlet olacak bu vasfın açık, istikrarlı ve hükme uygun olması şarttır. Ayrıca illetin muttarid (varlığı hükmün varlığını gerektiren) ve mün'akis (yokluğu hükmün yokluğunu gerektiren) munzabıt bir vasıf olması şarttır.⁶⁴ Hanbelî fakihlerin kahir ekseriyeti İbn Abbas'ın hadisindeki namazları cem' etme illetini hastalık olarak tespit etmişlerdir. Şafiî ve Mâlikîler ise bu konudaki illeti namaz vaktini kuşatan yoğun yağmur olarak belirlemiştir. Her iki durumun namazları cem etme sebebi olduğuna dair başka hadisler de bulunmaktadır.⁶⁵ Konuyla ilgili açıklamaları yukarıda ele aldık. Mahza meşakkat ise istikrarsız, kapalı ve değişken olduğundan namazları cem' etmenin sebebi olamaz. Bu açıdan hadisteki (من غير خوف و لا سفر) ifadesiyle Şafiî ve Mâlikîlere göre "yağmur" durumundan ibarettir. Zira Hz. Peygamber savaş gibi bir meşakkat esnasında namazları cem' etmemiştir. İmam Şafiî bu durumu dikkate alarak meşakkatin cem' sebebi olamayacağını belirtmiştir.⁶⁶ Hadisteki (من غير خوف و لا مطر) ifadesi râvinin beyanıyla "cem'-i sûrî"yi, Hanbelîlerin görüşünde ise "hastalık" durumunu ifade etmektedir.⁶⁷ Sonuç olarak ikamet halinde namazı birleştirmenin illeti Şafiî ve Mâlikîlere göre yağmur, Hanbelîlere göre hastalık olup meşakkatin kendisi değildir. Nitekim fakihler meşakkate mazinne olan durumu tespit etmeye çalışarak bununla sınırlandırmışlardır.

3. Tirmîzî (ö. 279/892) *Kitâbü'l-İlel* kitabına aldığı hadislerin tamamıyla az sayıda da olsa amel eden alimlerin olduğunu, ancak İbn Abbas'ın bu iki hadisiyle hiç bir alimin amel etmediğini aktarmıştır. Bu iki hadisin hadis bütünlüğü içinde cem'-i sûriye, namazları cem' etme konusunda sadece belirli durumlara mahsus olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle burada namazları özürsüz olarak cem' etmek söz konusu değildir. Nitekim namazı özürsüz olarak birleştirmenin kebâirden olduğu yine İbn Abbas'tan aktarılmıştır. Hadisi rivayet eden Ebû Şa'sa ise İbn Abbas'ın yukarıdaki hadiste cem'-i sûriyi kastettiğini belirtmiştir.⁶⁸

⁶³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/122; İbn Receb el-Hanbelî, Abdurrahman b. Ahmed. *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*. Thk. Nuruddîn el-'İtr (Dimaşk: Dâru'l-Mellâh, ts.), 1/5 San'ânî, *Sübülü's-selâm*, 1/395.

⁶⁴ İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzır*, 1/277; Tûfi, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 2/463.

⁶⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/122.

⁶⁶ Şafiî, *el-Ümm*, 1/95.

⁶⁷ Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/380.

⁶⁸ قال ابو عيسى الترميزى: جميع ما فى هذا الكتاب من الحديث معمول به و قد أخذ به بعض اهل العلم ما خلا حديثين، حديث ابن عباس: (أن النبي جمع بين الظهر و العصر بالمدينة و المغرب و العشاء من غير خوف و لا سقم) و قد بينا علة الحديث فى هذا الكتاب.

4. Rivayetin âyetler kapsamındaki yorumu: Namazı vakte tahsis eden âyetler her bir namazı vaktinde kılmayı emretmektedir. Yolculuk, yağmur ve hastalık durumlarında öğle ve ikindi ile akşam ve yatsı namazlarını cem' etme ruhsatı hadislerle sabittir. Geri kalan namazlar ise her namazı bir vakte tahsis eden âyetlerdeki emrin kapsamında kalmaktadır.⁶⁹ Meşakkate konu olan durumlar âyetteki emirden ancak sahih bir haber-rivayetle tahsis edilebilir. Bu konuda meşakkate konu olan başka durumların yolculuğa kıyasla âyetteki emri tahsis edeceğini iddia etmek zor olduğu kadar ibadetlerde maslahat merkezli kıyasın yapılamayacağı ve bu durumun birçok tutarsızlığı beraberinde getireceği, mevcut hükümleri değiştirmeye kapı aralayabileceği ve ibadetleri keyfî bir mecraaya sürüklemeye açık olacağı gerekçesiyle kabul edilemez.

Meşakkat tek başına sebep olursa, göreceli bir meşakkate sebep olan her durumun namazları cem' etmek için bir sebep olabilmesi gerekirdi. Oysa bu durumları âyetteki emirden tahsis eden bir delil bulunmamaktadır. İbn Abbas'ın hadisi ise eksik değerlendirilmiş olduğundan yanlış anlaşılmıştır.⁷⁰ Bu hadisi delil gösterenler ise sadece bu hadisi aktarmakla yetinmektedirler.⁷¹ Savaş esnasında can tehlikesi gibi bir meşakkate rağmen namazı yürüyerek veya binitli de olsa vaktinde kılmak emredildiğine göre meşakkat illet değildir. Bu durum meşakkat ortaklığı gerekçesiyle savaşı yolculuğa kıyaslamaya mani olmaktadır. Zira illet ortaklığı söz konusu değildir. Aynı şekilde sınav-ihhtiyaç vb. durumlar tarik-i evlâ ile meşakkat açısından yağmura ve yolculuğa kıyaslanamaz.

Dolayısıyla "yolculukta meşakkat var, sınavda ve çalışmada da meşakkat var, o halde yolculukta olduğu gibi çalışma, sınav, ihtiyaç veya sıkıntı esnasında namazları cem etmek caizdir" denilemez. Bir diğer ifadeyle meşakkat türünden bir illet ortaklığı gerekçesiyle kıyas yaparak, bir başka durum yolculuğa ilhak edilemez. Çünkü nassa muarız olan bir kıyas geçersiz olduğu kadar meşakkatin kendisi illet değildir.⁷² Ayrıca her işte bir meşakkat, ihtiyaç ve sıkıntı bulunabilmektedir. Bu durumda meşakkate konu olan her türlü işin namazları cem' etmek için bir mazeret olması gerekirdi. Ayrıca mezhepleri delil açısından kritik ederek tedvin eden, mezhepte müçtehit fukahanın namazları cem' etme sebeplerini yolculuk, yağmur veya hastalık durumuyla sınırlandırmasının bir anlamı olmazdı.

Arz edilen durum sebebiyle başta Hanefî fakihler olmak üzere, üç mezhebin görüş ve fetvaları, namazı sadece meşakkat sebebiyle bir sonraki vakte bırakmanın caiz olmayacağı şeklindedir. Delil, araştırma ve inceleme neticesinde fakihlerin kahir ekseriyetinin görüşünün isabetli olduğuna, meşakkatin namazları birleştirme sebebi

فإنما بين ما قد يستدل به للنسخ ، لا أنه بين ضعف إسنادهما. و عن ابن عباس من عن ابن عباس رضي الله عنهما: (أن رسول الله قال من جمع بين صلاتين في وقت واحد فقد أتى بابا من الكبائر). İbn. Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmîzî*, 1/5, 1/112.

⁶⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/122.

⁷⁰ Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/380; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/122; San'ânî, *Sübülü's-selâm*, 1/395.

⁷¹ Bk. Ebû Zehra, *el-Fetâva*, 211-212; Karadâvî, *el-Fetâva muâsıra*, 251-252.

⁷² Serahsî, *el-Usul*, 2/115.

olmadığına ve bu kapsamda “sınav, görev, fabrika, ihtiyaç veya sıkıntı” durumundaki meşakkatin namazları cem' etmek için bir mazeret olmadığına ve nihayet aksi yöndeki fetvanın delil açısından isabetli olmadığına ulaşılmış bulunmaktayız. Aynı konuda fetva farklılığı varsa, delil açısından güçlü olan ve delile uygun fetvalar delile aykırı fetvalara tercih edilir.⁷³ Namazın yanı sıra o namazı vakit içinde kılmak da farz kılınmıştır. Namazları takdim-tehir sebepleri ise naslarda belirtilenlerden ibarettir. Bu konuda illet kıyasına başvurmak ibadetlerin tabiatına aykırı olduğu kadar, meşakkat sebebiyle namazları birleştirmenin caiz olduğuna dair bir delil bulabilmiş değiliz.

Hz. Peygamber Hendek savaşında dört vakit namazı kılmaya fırsat bulamadığından erteleyerek bir arada kaza etmek zorunda kalmıştır. Ancak bu uygulama savaş gibi bir meşakkat esnasında korku namazını emreden ve onun keyfiyetini açıklayan âyetlerle nesh edilmiştir.⁷⁴ Görüldüğü üzere savaş gibi can tehlikesinin bulunduğu bir meşakkate rağmen, Hz. Peygambere ve ümmetine namazı vaktinde kılmaları emredilmiştir. Bu yönüyle namazı birleştirme hususu yolculuk, yağmur veya hastalıkla sınırlı kalmaktadır. Bunun dışında namazları cem' etmeye dair bir delil bulunmadığı gibi, meşakkate konu olan diğer durumlar namazları vaktinde kılmayı emreden âyetlerdeki emrin kapsamına girmektedir.

Ebûzer'den (ra) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.): “*Namazı vaktinden erteleyen bir kavmin içinde kaldığında (onların arasında ikamet ederken) ne yaparsın?*” diye sormuştur. Ebûzer: “*Bu konuda bana neyi emredersiniz?*” deyince Hz. Peygamber: “*Namazı vaktinde kıl, ihtiyacını ise namazı kıldıktan sonra karşılamaya çalış ve namaz kılınırken mescitteysen namazını kıl*” buyurmuştur.⁷⁵ Bu hadiste namazı vaktinden sonraya bırakma değil, ihtiyaç sebebiyle ilk vaktinden erteleme kastedilmekte, böyle bir durumda namazı ihtiyaca önceleyerek onu ilk vaktinde kılmak emredilmektedir.⁷⁶ Bu anlamda ihtiyaç, sıkıntı veya meşakkat sebebiyle namazı vaktinden ertelemek bir yana, onu ilk fazilet vaktinden ertelemenin bile tavsiye edilmediği görülmektedir. Hâliyle ihtiyaç-meşakkat durumlarında önceliği namaza vermek, namazı dünyevî işlere göre tanzim etme yerine dünyevî işleri namaza göre planlamanın esas olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.2. Rivayetin Dirayet Açısından Yorumu

İbn Abbas'ın rivayetini “meşakkat sebebiyle namazları cem etmenin caiz olduğu” şeklinde yorumlamak birçok tutarsızlığı beraberinde getirmektedir. Çünkü hikmet, hükmün konulmasıyla amaçlanan sonuçtur. Bir hükmün sonucunu aynı zamanda o hükme illet yapmak mantıksal açıdan devir (totoloji) kapsamına

⁷³ Bk. Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdümelik b. Abdillâh b. Yûsuf Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh* (Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1418), 2/879; İbn Salah eş-Şehrezûrî, Osman b. Abdurrahman, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, Thk. Muvaffak b. Abdullah (Beyrût: 'Alemlü'l-Kütüb, 1986), 165.

⁷⁴ Şafîî, *er-Risâle*, 184.

⁷⁵ Müslim, *Mesâcid*, 41.

⁷⁶ Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/48.

girmektedir.⁷⁷ Zira bu bir şeyin sonucu aynı şeyin sebebi haline getirmektir. Oysa sebep ile sonuç farklı şeyler olduğundan, hükümden amaçlanan sonucun (maslahatın) o hükme aynı zamanda sebep olması muhaldir. Örneğin namazın vücûb sebebi vakit, vücûb hikmetlerinden (sonuçlarından) biri ise kötülükten alıkoymaktır. Vakit namazın hem vücûb sebebi hem de sonucu olamaz. Aynı şekilde “namazın vücûb sebebi ve aynı zamanda sonucu kötülükten alıkoymaktır” denilemez. Aynı gerekçeyle namazları cem’ etme konusunda mahza meşakkat gibi bir hikmet başka durumlara kıyas edilerek namazları cem’ etmenin illeti yerine konulamaz.

Hikmeti illet yerine ikame etmek, taabbudî hükümler açısından birçok tutarsızlığı beraberinde getirmektedir. Örneğin yolculukta meşakkat bulunmasa bile namazları cem’ etmek, kasr etmek, orucu terk etmek veya mest üzerine üç gün boyunca mesh etmek caizdir. Meşakkat illet yerine ikame edilirse, meşakkatin bulunmadığı yolculuklarda oruç tutmanın vacip olması gerekirdi. Buna karşın yolculuk esnasında meşakkat yoksa namazı kasr etmenin, namazı cem’ etmenin veya mest üzerine üç gün boyunca mest etmenin caiz olmaması gerekirdi. Çünkü hükmün varlığı ve yokluğu illete bağlıdır, illet yoksa hüküm de yoktur.⁷⁸ Oysa yolculukta meşakkat bulunmasa bile oruç tutmamanın ve namazı kasr etmenin caiz olduğu âyetlerle sabit bir hükümdür.⁷⁹ Buna göre mahza hikmet illet yerine ikame edilemeyeceği nasların zorunlu bir gereği olarak sabit olmaktadır. O halde meşakkat, ihtiyaç veya sıkıntı illet olamadığından böyle bir gerekçeyle namazlar cem’ edilemez.

Namazları cem’ etme ruhsatının sebebi meşakkat olsaydı, meşakkate mahal olan bütün durumların illet olabilmesi, namazları cem’ etme sebeplerinin bir sınır altına alınması anlamsız olur ve cem’ sebepleri meşakkat merkezli olmak üzere keyfi bir mecraza sürüklenirdi. Meşakkat illet olsaydı yolculukta olduğu gibi yağmur veya hastalık esnasında namazları kasr etmek suretiyle kılmak caiz olmalıydı. Zira yolculuktaki meşakkat hastalıkta da vardır. Oysa böyle bir ruhsat bulunmamaktadır. Aynı şekilde ikamet halinde yolculuğa eşdeğer bir meşakkat varsa oruç tutmamanın, mest üzerine üç gün boyunca mesh etmenin veya namazı kasr ederek kılmamanın caiz olması gerekirdi.⁸⁰ Daha açık bir ifadeyle ikamet halinde meşakkat gerekçesiyle sefer hükümlerinin tamamının sabit olması gerekirdi. Oysa böyle bir durum nasların ifade ettiği hükümlere aykırıdır. Aynı şekilde hükümler arasında nassa muhalif mezkûr tutarsızlıklarla sonuçlanmaktadır.⁸¹ Dolayısıyla ikamet halinde hastalık veya yağmur dışında meşakkate sebep olan dünyevi işlerden dolayı namazlar cem’ edilemez.

2.2. Günümüzde Meşakkat Sebebiyle Namazları Cem’ Etme Problemi

Yukarıda görüldüğü üzere hikmeti illet yerine ikame etmek dinî hükümleri istikrarsız, nassa aykırı tutarsız bir zemine taşımaktadır. Bu nedenle “yolculuk mahal

⁷⁷ Tûfi, *Şerhu muhtasarir’-Ravza*, 2/463.

⁷⁸ San’ânî, *Sübülü’s-selâm*, 2/67.

⁷⁹ Bk. Bakara, 2/184-185; Nisâ, 4/101.

⁸⁰ San’ânî, *Sübülü’s-selâm*, 2/67.

⁸¹ San’ânî, *Sübülü’s-selâm*, 1/395.

meşakkat ise illettir, aynı illet sınav-görev saatinde de vardır, o halde sınav-görev hâli de yolculuk gibi namazları cem etmenin illetidir” denilemez. Çünkü burada illet meşakkat değil yolculuktur. Meşakkat olmasa bile yolculukta namazlar birleştirilebilir oruç tutulmayabilir. Haliyle sınav-görev gibi durumlar yolculuk kapsamına alınamaz. Bunlar farklı hususlardır. Bu kapsamda:

1. Büyük şehirlerdeki kısa mesafeli ancak uzun süren yolculuklar, ağır çalışma koşulları, sınav veya görev saatleri namazları cem' etmeyi meşru kılan bir sebep değildir. Bu tür durumlar sefer mesafesindeki yolculuğa da kıyaslanamaz. Kısa mesafeli yolculukları, sınav saatlerini ve ağır çalışma koşullarını kısa süreli, son derece kolay, rahat, kalbe huzur ve ruha gıda olan namaz gibi bir mükellefiyeti yerine getirmeye imkân verecek şekilde ayarlamak isabetli olacaktır. Böyle bir planlama dinî hak ve özgürlükler kapsamında değerlendirilmelidir. İbadeti meşakkat gerekçesiyle dünyevî meşgalelere feda etmek, makâsıd ve hikmet açısından insanoğlunun var oluş gayesine aykırıdır. Namazları vakit açısından günümüz şartlarına feda etmek yerine, mevcut şartları namaz vakitlerine göre ayarlamak ve böyle bir düzenlemeye sevk etmek daha isabetlidir. Zira din, topluma yön vererek onu kendi mecrasına sevk etmek üzere gönderilmiştir. İnsanoğlunun yaratılış gayesi ibadettir. Aksi halde teknolojik gelişmelere, değişen şartlara ve içinde bulunulan koşullara bağlı olarak ibadetlerin temel keyfiyetini ve aslî hüviyetini değiştirmeye kapı aralamak gerekecektir.⁸²

Nitekim sabah namazını yatsıyla cem' etme iddiasının çıkış noktası da günümüzdeki mevcut koşulların, örneğin otobüslerin mola vermemesinin gece yolculuğunda sebep olduğu meşakkattir.⁸³ Oysa yaratılış gayesi olan ibadetlerin keyfiyeti -naslarda açıklanan sebepler hariç- koşullar tarafından belirlenemez. Zira

---

⁸² Günümüzdeki sınav-görev vs. bir takım mazeretleri meşakkat olarak ileri sürerek namazı vaktinden erteleme türünden aslî hükümlere aykırı bir değişim de bu kapsamdadır. Örneğin haccı yılın tamamına yaymanın caiz olduğunu iddia eden klasik harici görüşe benzeyen (bk. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ* [Kahire: Mektebetu Hanci, ts.], 4/144.) ve haccın üç aya yayılmasını iddia eden şaz muasır görüşler; günümüzdeki şartların değişmiş olmasını, izdiham ve meşakkat gerekçesini ileri sürmektedir. Bu çerçevede teknolojik imkânları mevcut şartları zorlama yerine nassa muhalif bir şekilde hac vaktinin şartlara feda edilmesini savunan bir takım iddialar ortaya atılmıştır. Oysa bunun aksine teknolojik imkânları haccın kolay bir şekilde edası için hazır hale getirmek gerekmektedir. Dini esas alarak mevcut şartların dine aykırı yönlerini yeniden yapılandırmak daha isabetli olacaktır. Cuma namazı vakit içinde muvassa olduğundan saat farkına göre vakit içinde olmak kaydıyla yarım saat ila bir saat arasında ertelenerek kılınabilir. Ancak namazı can kurtarma türünden bir zaruret olmadan sıkıntı, meşakkat ve ihtiyaç gerekçesiyle vaktinden sonraya bırakmanın delil-makasıd açısından isabetli olmadığı anlaşılmaktadır. Sınav-görev vb. konularda ileri sürülen maslahat, namazı vaktinde kılmayı emreden naslara aykırılık sebebiyle itibara alınmaz. Böyle bir maslahat muteber veya mürsel olmaktan ziyade mülğa maslahat kapsamına girmektedir. Hanefî mezhebi açısından namazları cem' etmek caiz değildir. Diğer mezhepler ise bu konuda meşakkat gerekçeli bir maslahat veya hikmet yerine naslarda belirlenen illetlerle sınırlı kalmışlardır.

⁸³ Yıldırım, “Seferde Yatsı Namazının Sabah Namazıyla Birleştirilmesi”, 9-10.

ibadet vakitleri hayatı ve hayat koşullarını kendi mecrasına alarak düzenlemek üzere vazedilmiştir. Bu konuda ibadet vakitlerini koşullara göre değil, mevcut koşulları ibadet vakitlerine göre düzenlemeye zorlamak daha isabetlidir. Meşakkatin cem' sebebi olamayacağına dair yukarıdaki analizlerden hareketle, bu tür durumlarda namazları cem' etmenin caiz olmayacağı anlaşılmaktadır. İş, sınav ve diğer dünyevî uğraşları namaza göre ayarlamak, namazı vaktinde kılmayı dünyevi işlere tercih etmek isabetlidir. Namazı vakte tahsis eden âyetler dünyevi işleri namaza engel olmayacak şekilde tanzim etmeyi gerektirmektedir.

2. Fıkıhta can, mal, namus tehlikesine karşı nefsi müdafaa şartlarındaki namaz mükellefiyeti korku namazı kapsamında ele alınmıştır. Şafiî fakihlere göre boğulmak ya da asılmak üzere olan, yangından veya yırtıcı hayvan saldırısından kaçan kimseler o esnada vakit darsa namazı îmâ yoluyla eda edebilirler. Îmâ yoluyla kılmak mümkün olduğu sürece namaz kazaya bırakılmaz. Boğulmak üzere olan kimse îmâ yoluyla kıldığı namazı kıbleye yönelmek suretiyle kılmışsa iade etmez; ancak kıbleye yönelik kılınmamış ise bilahare iade-kaza eder.⁸⁴ Ancak Hanefî fakihlere göre korku namazını îmâ yoluyla kılabilmek için amel-i kesîrin bulunmaması şarttır. Aksi halde amel-i kesîr ile kılınan namaz geçersiz olacağından, imkânsızlık sebebiyle namazı bir sonraki vakte ertelemekten başka çare kalmamaktadır.⁸⁵ Burada canın, malın ve namusun korunmasına öncelik verildiği görülmektedir. Ancak bu durum yalnızca korku namazına münhasırdır.

Ameliyat esnasında doktorun durumu bundan farklıdır. Zira hastanın can tehlikesi olmakla birlikte, doktorun kendisinin can tehlikesi bulunmamaktadır. Daha önce geçtiği üzere Şafiî fakihlere göre yolculuk esnasındaki imkânsızlık sebebiyle namaz îmâ yoluyla kılınmaktadır. Ancak ameliyat esnasındaki doktor bu duruma kıyaslamak, doktorun kendi can güvenliği söz konusu olmadığından böyle bir kıyasın isabetli olmadığını göstermektedir. Özellikle ameliyat esnasındaki amel-i kesîr dikkate alınca doktorun îmâ yoluyla namaz kılamayacağı anlaşılmaktadır. Nitekim Hanefî fakihlere göre îmâyla namaz kılmaya mecbur kalanların, namaz esnasında amel-i kesîr varsa namazı ertelemekten başka çaresi kalmamaktadır.⁸⁶ Bu durum لا تكليف الا بمقدور kuralının gereği olarak kişinin ancak güç yetirebildiğinden sorumlu olduğu, ikinci olarak canı koruma ilkesi kapsamında zaruret olarak değerlendirilebilir. Ameliyat esnasında hastanın can tehlikesi bulunmaktadır. Bu tehlikenin boyutlarına ise doktorlar karar verebilir. Doktorun namazı kasıtlı olarak kazaya bırakması caiz değildir. Can tehlikesinin bulunduğu böyle bir durumda namazı

⁸⁴ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc bi şerhi'l-Minhâc* (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2017), 1/364; Nevevî, *el-Mecmû'*, 2/280; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1984), 2/274.

⁸⁵ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâî*, 1/559.

⁸⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/48.

esastan terk etmek üzere değil, bir sonraki vakitte eda etme niyetiyle bırakması ihtiyat açısından daha uygun görülmüştür.⁸⁷

Fıkıhta ibadetle meşgul olmak o esnada bir canın yitirilmesine mal olacağına namazı ertelemenin vacip olacağını ifade eden içtihatlar bulunmaktadır.⁸⁸ Nitekim boğulmak üzere olan bir kimseyi kurtarmanın farz-ı kifâye olduğu⁸⁹ kurtaracak bir başka kimse yoksa namazı bırakmanın ve vakit yoksa ertelemenin vacip olduğu belirtilmiştir.⁹⁰ Benzer şekilde oruçlu bir kimsenin boğulmak üzere olan bir kimseyi kurtarmak için orucu bozmaktan başka çaresi yoksa orucu bozması, namazdaysa namazı bir sonraki vakte tehir etmesinin vacip olduğu aktarılmıştır.⁹¹ Ameliyat esnasındaki doktorun namazı bu çerçevede değerlendirilebilir. Ancak doktorlarla yaptığımız görüşmeye istinaden, bu durumun ameliyatın cinsine göre farklılaştığını belirtmekte fayda vardır.

Buna göre hayati tehlikesi bulunmayan ameliyatlar namazı eda edebilecek şekilde planlanabilir. Hastaya verilecek ameliyat randevusu namazı eda edebilecek şekilde ayarlanabilir. Uzun süreli ya da acil-plansız ameliyatlarda ise birden fazla doktor ameliyata girmişse, imkân varsa ve hastaya zarar vermiyorsa namaz nöbet yoluyla kılınabilir. Bu esnada îmâ yoluyla namaz kılmak Hanefî fakihlere göre amel-i kesîr sebebiyle imkânsızdır. Hastaya zarar vereceğinden, namaz cem' edilebilecek namazlardan biri ise bir sonraki vakitte kılmak üzere tehir etmekten başka çare kalmamaktadır. Ancak ikindi-akşam, yatsı ve sabah namazları ise لا تكليف الا بمقدور kuralının bir gereği olarak can tehlikesinden kaynaklanan imkânsızlık sebebiyle cem' edilemez ve namazı terk etmek caiz olmadığından bir sonraki vakitte kılmak niyetiyle namaz kazaya kalır.

Hız Peygamber Hendek savaşında can tehlikesi-meşakkat sebebiyle dört vakit namazı kazaya bırakmak zorunda kalmıştır. Ancak bu durum namazı savaş esnasında bile vaktinde, hatta mümkünse cemaatle kılmayı ve nihayet iman yoksa îmâ yoluyla birlikte vaktinde kılmayı emreden âyetlerle nesh edilmiştir.⁹²

Sonuç olarak planlı, kısa süreli ve hayati tehlikesi bulunmayan ameliyatların namazı eda edebilecek şekilde ayarlanmanın daha isabetli olacağı; plansız ve acil ameliyatlarda hastaya zarar vermeyecekse namazın vakit içinde dönüşümlü olarak eda edilmesi gerektiği; buna imkân yoksa ve hastaya zarar verecekse namazı imkânsızlık ve zaruret sebebiyle sonraki vakte bırakmanın zorunlu hale geldiği anlaşılmaktadır. Böyle bir ertelemeyi cem ihtimaliyle yapmanın isabetli olduğunu

⁸⁷ Orhan Çeker, *İlmihal* (Konya: Tekin Kitabevi, 2020), 255.

⁸⁸ Nevevî, *el-Mecmû'*, 2/280; İbn Hacer, *Tuhfetu'l-muhtâc*, 1/364.

⁸⁹ Şihâbuddin Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *ez-Zehîra* (Beyrût: Dâru'l-Ğarb, 1994), 1/83.

⁹⁰ Süleyman b. Muhammed b. Ömer el-Büceyremî, *Tuhfetu'l-Habîb 'alâ şerhi'l-Hatîb* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 2/39.

⁹¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1984), 2/274.

⁹² Şafî, *er-Risâle*, 184.

savunanlar da olmuştur. Ancak buradaki durumu daha çok can tehlikesi zarureti kapsamında değerlendirmek daha isabetlidir.

Cana ya da aza kaybına yol açan zaruret durumu haramı helal kılabilir. Buradaki durum yolculuk, yağmur veya hastalık durumuna kıyaslanamaz. Savaş esnasında da benzer can tehlikesine rağmen Allah Teâla savaş durumunu yağmura kıyaslamamış, namazı vaktinde mümkünse cemaatle kılmayı emretmiştir. Buna karşılık sınav, görev, ihtiyaç, sıkıntı vs. durumlar ise bu kapsamda değerlendirilemez. Zira bu tür durumlarda can tehlikesi türünden bir zaruret bulunmamaktadır. Özellikle günümüzde öğrenci seçme sınavları namaz vaktine uygun olacak saatlerde zamansal açıdan esnek bir şekilde gerçekleştiğinden farzı eda edebilecek beş dakikalık bir namaza engel olmamaktadır. Diğer sınavları ise buna uygun düzenlemek imkân dâhilindedir. Zira insanoğlu sınav için değil ibadet için yaratılmıştır. Dünya için din terk edilmez. İhtiyaç ve sıkıntının ise can tehlikesi bulunmadığı sürece namazı terk etmek için bir mazeret olmadığı yukarıda izah edildi.

3. Yolculukta Sabah Namazını Cem' Etme Görüşünün Usul Açısından Analizi

Günümüzde, yolculuk esnasında sabah namazını yatsı namazıyla cem'-i takdim ederek kılmamanın, hatta -iyice araştırılırsa- bu namazı öğle namazına tehir ederek kılmamanın bile caiz olabileceği şeklinde bazı iddialar ortaya atılmıştır.⁹³ Cumhura göre yolculuk namazları cem' etmenin illeti olmakla birlikte, cem' edilecek namazlar öğle ve ikindi ile akşam ve yatsı namazlarına mahsustur. Sabah namazı ise her namazı bir vakte tahsis eden âyetlerdeki emrin kapsamında kalmaktadır. Bu durumu açıklamak üzere öncelikle sabah namazını birleştirme iddiasını yöntem, metodolojik tutarlılık ve delil bakımından özetlemek, bilahare usul açısından değerlendirmek yerinde olacaktır.

3.1. Görüşün Yöntem ve Gerekçesi

Sabah namazını birleştirmeyi iddia eden görüş öncelikle Hanefî fakihlerin namazları cem' etmenin caiz olmadığı konusundaki içtihadını hadislerle bertaraf ederek üç mezhebin içtihadını kabul etmektedir. Bilahare üç mezhebin içtihadını da geride bırakarak yolculuk esnasında sabah namazını öğle-ikindi ile akşam-yatsı namazlarına kıyaslamakta, öğle-ikindi esnasındaki aynı meşakkatin günümüzde sabah namazında da bulunduğunu, dolayısıyla yolculukta sabah namazını yatsı namazıyla cem' etmenin caiz olabileceği türünden hiçbir mezhebin kabul etmediği bir görüşü savunmaktadır. Bu konuda herhangi bir nassa dayanmamakta ve özü itibarıyla illet hikmetle ta'lil yöntemini esas almaktadır. Oysa taabudî hükümlerde hikmetle ta'lil batıl olup naslara, taabudi hükümlerin mahiyetine, kıyasa ve icmâya son derece aykırıdır.

Sabah namazını cem' etmenin caiz olabileceğini savunan iddiaya göre, Hz. Peygamber zamanında yolculuk hem gündüz vaktine tekabül etmekteydi. Sabah

⁹³ Yıldırım, "Seferde Yatsı Namazının Sabah Namazıyla Birleştirilmesi", 9-10.

namazı dinlenme vaktiydi, yatsı ile sabah namazı arasında ise uzun bir süre vardı. Hz. Peygamber bu sebeple öğle ve ikindi ile akşam ve yatsı namazlarını takdim-tehir yoluyla kılmıştır. Ancak sabah namazı esnasında yolculuk olmadığından bu namazı yatsı ile cem' etmemiştir. Günümüzde ise yolculuk sabah namazında da devam etmektedir. Dolayısıyla sabah namazını yatsıyla cem' etmek caiz olmalıdır. Devamla bu görüşün ibadetlerde taabudîlik vasfına aykırı olmadığını da ileri sürülmüştür.⁹⁴

Yukarıda arz edilen yöntem ve gerekçe naslara, icmâ ve kıyas şartlarına uymadığından varılan hüküm isabetli değildir. Konuyla ilgili iddiayı yöntem, delil ve usul açısından değerlendirmemiz yerinde olacaktır.

3.2. Görüşün Yöntem ve Delil Açısından Eleştirisi

3.2.1. Yöntem Açısından Eleştiri

Hanefî mezhebinin konuya yaklaşımını bertaraf ederek üç mezhebin görüşünü kabul ettikten sonra, bu mezhepleri de geride bırakarak herhangi bir mezhebin kabul etmediği; icmâya, nassa ve genel kurala aykırı bir görüş ileri sürmek usul açısından isabetli değildir.⁹⁵ Böyle bir yaklaşım ibadetleri dinin belirlediği sınırların dışına taşıyarak istikrarsız hale getireceği gibi mezhep bütünlüğüne aykırılık da teşkil etmektedir. Nitekim aynı yaklaşım ve gerekçe ikindiye akşam namazıyla, hatta günlük namazların tamamını tek vakitte bileştirmeye açıktır. Yolculukta sabah namazını yatsıya takdim etmenin caiz olmadığı nasların yanı sıra icmâyla sabittir. Mezhepler yolculukta bile mümkün olduğu namazları cem' etmemenin daha faziletli olduğunu belirtmiştir.⁹⁶ Çünkü Hanefî fakihlere göre namazları birleştirmek kasıtlı olarak terk etmekten ibarettir. Bir namazı kasten başka vakte ertelemek ise büyük günahlardandır.⁹⁷ Haliyle namazları cem' etme konusundaki bu yaklaşım hiçbir mezhebin kabul etmeyeceği bir hükümle sonuçlanmaktadır.

3.2.2. Delil-Gerekçe Açısından Eleştiri

Sabah namazını yatsıya ya da öğle namazına takdim-tehir etmeye dair bir nas bulunmamaktadır. Şar'î yalnızca belirli sebepler esnasında öğle-ikindi ve akşam-yatsı namazlarını takdim-tehirlere kılmaya ruhsat vermiştir. Hz. Peygamber gece yolculuğu esnasında aşırı meşakkat, yorgunluk ve aceleye rağmen sabah namazını takdim/tehir etmemiştir. Dolayısıyla sabah namazını cem' etmek nassa aykırıdır.

Söz konusu iddia ibadetler alanında hikmeti illet yerine koymak (hikmetle ta'lîl) suretiyle ibadetler alanında yeni bir hükme ulaşmakta; fıkıh, usûl ve delil açısından birçok problemi barındırmaktadır. Konunun fıkhi yönü usul açısından şöyle analiz edilebilir:

⁹⁴ Yıldırım, "Seferde Yatsı Namazının Sabah Namazıyla Birleştirilmesi", 9-10.

⁹⁵ Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, (Beyrût: Dâru İbn 'Affân, 1997), 5/91.

⁹⁶ Nevevî, *el-Mucmû'*, 4/378; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 1/272.

⁹⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/439; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâ'i*, 1/127.

Hız. Peygamber'in gece vakti yolculuk yapmadığı iddiası⁹⁸ aklî ve naklî açıdan isabetli değildir. Çünkü gece vaktinin istirahat zamanı olması aklî açıdan Hız. Peygamber'in gece yolculuğu yapmış olmasına engel değildir. Naklî açıdan ise Hız. Peygamber'in gece vakti yolculuk yaptığı, meşakkat ve aşırı yorgunluğa rağmen sabah namazını cem' etmediği, böyle bir gerekçeyle namazların cem' edilmeyeceği aşağıdaki rivayet ve analizlerle sabittir:

1. Ebû Katâde'nin rivayeti: *"Bir gece (Hudeybiye'den dönerken) Hız. Peygamberle yolculuk yaptık. Bazıları Ya Rasûlallah 'dinlenmemiz için bize fırsat verseydiniz' dedi. Hız. Peygamber 'sabah namazını kaçırmanızdan korkuyorum' dedi. Bilal 'ben sizi uyandırırım' deyince Hız. Peygamber yolculuğa mola verdi. Hız. Peygamber ve ashap uykuya daldı. Bilal, dinlenmek için sırtını bineğine dayadı; ancak (yorgunluk sebebiyle) dayanamayarak uykuya daldı. Hız. Peygamber uyandığında güneş doğmuştu. Bilal'e 'sözüne ne oldu?' diye seslendi. Bilal 'hiçbir zaman bu derece ağır bir uykuya dalmamıştım, size galebe eden bana da galebe etti' şeklinde cevap verdi. ... Hız. Peygamber (kerahet vakti çıkınca) ortalığın aydınlanmasıyla birlik Bilal'e ezan okunmasını emretti ve namazı (kaza ederek) kıldırdı."*⁹⁹

Görüldüğü üzere Hız. Peygamber gece vakti yolculuk yapmış, sabah namazına yakın aşırı yorgunluğa, meşakkat ve aceleye rağmen sabah namazını yatsı veya öğle namazıyla cem' etmemiştir.¹⁰⁰ Bu nedenle sabah namazını yatsı ya da öğle ile cem etmenin caiz olabileceğini ileri sürmek ve bu konuda çeşitli kıyaslara başvurmak nassa aykırılık sebebiyle yerinde değildir.

2. Hız. Peygamber: *"Benim nasıl namaz kıldığımı gördüyseniz siz de öyle kılın"* buyurmuştur.¹⁰¹ Yolculuk esnasında ise gece yolculuğuna rağmen sadece öğle-ikinci ve akşam-yatsı namazlarını cem' etmiştir. Sahabe ve tabiûndan günümüze kadar sabah namazının cem' edildiğine dair bir uygulama nakledilmemiştir. Haliyle böyle bir görüş her namazı bir vakte tahsis eden ayetlerin yanında Hız. Peygamber'in uygulamasına da aykırıdır.

3. Sabah namazını cem' etme iddiasına göre öğle-ikinci namazlarını cem' etmenin illeti yolculukta meşakkat ve acele etmektir. Aynı illetin günümüz yolculuklarında sabah namazında da bulunduğu, dolayısıyla sabah namazını cem' etmenin de caiz olabileceği savunulmuştur. Ancak böyle bir kıyas usul bakımından geçersizdir. Bu durumu iki başlık altında değerlendirmek mümkündür:

3.1. Söz konusu kıyas nassa ve icmâya aykırı olduğundan usul açısından geçersizdir. Çünkü içtihadın bir türü olan kıyas yalnızca hakkında nas ya da icmâ ile sabit bir hükmün bulunmadığı konularda geçerlidir. Nas, icmâ ve genel kurallara aykırı kıyaslar "fâsîdü'l-i'tibâr" ismini alarak geçersiz olmaktadır. Çünkü kıyas, hakkında nas bulunan bir hükmü illet ortaklığı ile hakkında nas bulunmayan bir

⁹⁸ Yıldırım, "Seferde Yatsı Namazının Sabah Namazıyla Birleştirilmesi", 8-9.

⁹⁹ Buhârî, *Mevâkît*, 35.

¹⁰⁰ Şafîî, *el-Ümm*, 95.

¹⁰¹ Buhârî, *Ezan*, 18.

meseleye hamletmektir. Hakkında nas bulunan bir durum yine hakkında nas bulunan bir diğer duruma kıyaslanamaz.¹⁰²

3.2. Âyette yolculuk-ikamet hali arasında bir ayrıma gidilmeden sabah namazını vaktinde eda etmek emredilmiştir. Bu konuda sabah namazını diğer namazlara kıyaslayarak yolculukta bu namazı yatsı ya da öğle namazıyla birlikte kılmanın caiz olduğu iddia edilemez. Çünkü ibadetlerde illet kıyası geçersizdir. İlet ortaklığını ileri sürerek bir ibadeti diğerine kıyaslamak suretiyle onun varlığına, yokluğuna veya aslı keyfiyetine dair yeni bir hüküm ortaya konulamaz.¹⁰³

Örneğin hayız esnasında kadınların namaz ve orucu terk etmelerinin sebebi hayızdır. Bu konuda sebep birliğini, ayrıca namaz ile orucun her ikisinin ibadet olduğunu ileri sürerek, hayızdan sonra orucun yanı sıra namazın da kaza edilmesi gerektiği iddia edilemez. Çünkü burada namaz ile oruç için farklı hükümler konulmuştur. Naslara göre hayız sebebiyle terk edilen orucun kazası vaciptir; ancak hayız esnasında kılınması yasaklanan namazı kaza etmek vacip değildir.¹⁰⁴

Aynı şekilde bir namazı diğerine kıyaslayarak yolculukta öğle-ikindi namazları gibi sabah ve yatsı namazlarının da cem' edileceği iddia edilemez. Çünkü Hz. Peygamber sabah namazını yolculuk illetine meşakkat, acele ve aşırı yorgunluk durumuna rağmen cem' etmemiştir. Bir meselenin naslarla beyan edilen hükmü kıyasla değiştirilemez. Nitekim yolculuk sebebiyle yatsı namazını kasr etmenin caiz olduğunu ileri sürerek sabah namazını kasr etmenin caiz olduğu iddia edilemez. Aynı şekilde sabah namazını öğle-ikindi namazına kıyaslayarak bu namazı cem' etmenin caiz olduğu iddia edilemez.

3.3. Kıyas yapabilmek için aslın hükmünün mansûs ya da istinbat yoluyla elde edilen ve akılla idrak edilebilir bir illete dayanması şarttır. Namazın rekâtları kadar namaz vakitleri de taabbudî bir özelliktedir. Sabah namazının hangi illetle iki rekât veya yatsının hangi illetle dört rekât olduğu akılla idrâk edilemez. Bu sebeple ibadetler kadar ibadet vakitleri de kıyasta asıl olmazlar.¹⁰⁵ Hâliyle yolculukta sabah namazı öğle-ikindi namazının birleştirilmesine kıyaslanamaz.

3.4. Kıyasın geçerli olması için asıl ile fer'în arasında illet ortaklığı kadar, kıyas sonucunda hüküm birliğinin sağlanması şarttır. Çünkü illet birliği varsa, aralarında sonuç itibarıyla hüküm birliği de bulunmalıdır. Oysa zikredilen durumlarda hüküm açısından bir eşitliğin bulunmaması illet birliğinin de söz konusu olmadığını göstermektedir.¹⁰⁶ İkamet halinde -yolculuğa eşdeğer- bir meşakkatten dolayı namazı cem' etmek caiz olsaydı ikamet esnasında namazı kasr etmenin, orucu terk etmenin ve mest üzerine üç gün boyunca mesh etmenin de caiz olması; bir anlamda meşakkat

¹⁰² Tûfi, *Şerhu muhtasari'r-Ravza*, 2/460.

¹⁰³ Gazzalî, *el-Müstasfâ*, 522.

¹⁰⁴ Bk. Tûfi, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 2/445-447.

¹⁰⁵ Gazzalî, *el-Müstasfâ*, 489, 521; Tûfi, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 2/460.

¹⁰⁶ Tûfi, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 2/465.

sebebiyle -ikamet halindeyken- sefer hükümlerinin sabit olması gerekirdi.¹⁰⁷ Oysa böyle bir durum nasların açık beyanına, icmâ ve akla aykırıdır. Geçmişten günümüze savaş, meşakkat ve yolculuğa rağmen sabah namazını cem' etmenin caiz olmadığı konusunda icmâ oluşmuştur.

Sabah namazını yatsı veya öğle namazıyla cem' etmek için nassa aykırı bir gerekçe üretmek yerine, mükellefi dini hak ve özgürlükler kapsamında gerekli tedbirleri almaya yönlendirmek isabetlidir. Aynı şekilde fıkhıta bu tür durumlar için kolaylık mahiyetinde çeşitli alternatifler geliştirilmiştir.

Yolculuk esnasında nafîle namazları oturarak kılmak caizdir. Ancak farz namazları araçtan inerek kılmak şarttır. Zira Hz. Peygamber nafîleleri bineğinin üzerinde farzı ise bineğinden inerek eda etmiştir. Talep edilmesine rağmen araçtan inme imkânı yoksa yolculuktan geri kalınacaksa, can veya mal güvenliği tehlikeye düşecekse bakılır: Sefer hükümlerine konu olan bir yolculuk varsa sadece öğle ve ikinci veya akşam ve yatsı namazları cem' edilebilir. Araçtan inme imkânı yoksa mükellef namazı oturduğu yerden kılabilir ve bu tür durumlar nadir olduğundan namazı bilahare kaza eder.¹⁰⁸ Nitekim gemiyle yolculuk yapanların namazları oturarak kılmaları fıkhi açıdan caizdir.¹⁰⁹ Düşmana karşı pusuya yatan askerin -ayağa kalkma imkânı yoksa korku durumundan dolayı- namazı oturarak kılması caizdir. Böyle bir durum nadir olduğundan namazı bilahare kaza etmekle mükelleftir.¹¹⁰ Yolculukta sabah namazı problemi de bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu konuda çeşitli kıyaslara başvurarak nassa icmâyâ aykırı bir hüküm ileri sürmek ibadetleri vakit açısından keyfi bir mecraya sürüklemekle sonuçlanacaktır. Hâliyle böyle bir görüş delilden mahrum olduğu kadar, hikmetle ta'lîl kıyasına dayandığından ve ibadetlerde taabudîlik vasfına aykırı olduğundan isabetli değildir.

SONUÇ

Farz namazların her biri belirli vakitlere nas ile tahsis edildiğinden, aksine bir delil bulunmadığı sürece her namazı vaktinde kılmak vaciptir. Malikî, Şafî ve Hanbelîlere göre namazları cem' etme sebepleri ve cem' edilecek namazlar nasla tayin edilen istisnâî durumlarla sınırlıdır. Hadislerden hareketle bu durumlar yolculuk, hastalık ve yağmur şeklinde belirlemiştir. Ancak arz edilen durumlarda namazları cem' etmeye delalet eden hadislerin sübutu kadar delaleti de zannîdir. Hanefî müçtehitlere göre bu tür hadisler cem'-i sûrîye delalet eder, bu hadislerin hakiki manada cem'e delalet etmesi âyetlerden anlaşılan umûmu'l-ahvâle aykırıdır. Ayrıca bu türden hadisler Hz. Peygamber'in Arafat-Müzdelifede dışında namazları cem etmediğini aktaran hadislerle teâruz halindedir. Bu rivayetler kendi içinde muarızlarıyla birlikte bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilince, sahabenin fiil ve beyanıyla birlikte bunların cem'-i sûrî delalet ettiği anlaşılmaktadır. Cem'-i sûrî ise

¹⁰⁷ San'anî, *Sübülü's-selâm*, 2/67.

¹⁰⁸ Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/242.

¹⁰⁹ Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/242.

¹¹⁰ Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/275.

âyetlerdeki umûmu'l-ahval manasına, yani âyetlerin her namazı –yolculuk, yağmur ve hastalık ile ikamet arasında ayrıma gitmeden- bir vakte tahsis etmesine daha muvafıktır. Bu nedenle Hanefî fakihler haklı olarak bu hadisleri cem'-i sûriye hamletmişlerdir. Nitekim âyetlerin kat'î ifadelerine muvafık bir durum, ona muhalif olan zannî bir ihtimale tercih edilir. Umum belvâ türünden bir hüküm içeren, muarızlarıyla birlikte cem-telif edilince cem'-i sûrî olması kitaba daha uygun olan bu içtihadın, diğer içtihatlardan daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şafî ve Hanbelî fakihler de bu konuda evlâ, efdal ve daha ihtiyatlı olan görüşün Hanefî içtihadı olduğunu vurgulamışlardır. Buna göre Arafat-Müzdelife'nin dışında, ölüm tehlikesi veya can kurtarma çabasından kaynaklanan bir imkânsızlık bulunmadığı sürece namazları yolculuk, yağmur veya hastalık sebebiyle cem' etmemek daha isabetlidir.

İbadetlerde illet merkezli kıyaslar nassa aykırılık sebebiyle geçersiz olduğu kadar birçok tutarsızlıkla sonuçlanmaktadır. Hikmeti illet yerine ikame etmek ibadeti keyfi bir mecraya sürüklemektedir. Meşakkati illet yerine koymak aynı şekilde nassa aykırı, dini hükümler açısından tutarsız ve keyfi hükümlerle sonuçlanmaktadır. Müçtehitlerin delil merkezli analizlerden hareketle meşakkatin namazları cem' etmek için illet olmadığı anlaşılmıştır. Yaptığımız basit bir alan yoklamasında namazın vaktinden terk edilmesini görece ihtiyaç, meşakkat ve sıkıntıya dayandıranların az olmadığı ve konuyu İbn Abbas'ın eksik anlaşılan hadisinden kaynaklanan bir yanılığa bağladıkları görülmüştür. Oysa meşakkat illet olmaya elverişli olmadığından, başta Hanefî fakihler olmak üzere Malîkî, Şafî ve Hanbelî fakihler delil merkezli olarak böyle bir gerekçeyle namazları cem' etmenin caiz olmadığını belirtmektedir. İbn Abbas hadisinin cem'-i sûriye delalet ettiği kendi beyanıyla da sabittir. Başta İmam Ebû Hanife olmak üzere Hanefî fakihlerin tamamı konuyla ilgili âyet ve hadislerden hareketle bu görüştedir. İbn Abbas'ta namazı terk etmenin kebâirden olduğu aktarılmıştır. Malîkî, Şafî ve Hanbelî müçtehitler ise bu durumu yine hadis bütünlüğü içinde yağmur veya hastalık durumuna tahsis etmiş ve bunun meşakkatle bir alakasının olmadığını belirtmişlerdir.

Yukarıdaki gerekçeden hareketle bu konuda Hanefî içtihadın delil açısından daha haklı ve isabetli olduğu anlaşılmaktadır. İbn Abbas'ın eksik ve yanlış anlaşılan hadisinden hareketle meşakkat sebebiyle namazları cem' etmeyi savunan görüşler değildir. Bu alandaki muasır bazı fetvaların dayandığı görüşler, Hanefî fakihlerine ilaveten mezhep kurucusu müçtehitlerin neredeyse tamamı tarafından delile aykırılık ve delil açısından isabetsizlik gerekçesiyle haklı olarak reddedilmiştir. İbn Abbas hadisi kendi ifadesiyle cem'-î sûriyi, diğer mezheplere göre ise sadece yağmur veya hastalık durumunu ifade etmektedir. Bir görüşün fıkıh kitaplarında mücerret olarak nakledilmesi onun kabul edilmesi için yeterli bir sebep değildir. İtibaru'l-meâl bakımından bu görüşe dayanan fetvanın isabetli olmadığı anlaşılmaktadır. Zira yaptığımız basit bir alan yoklamasında bu görüşe dayanan fetvaların sınav, ihtiyaç ve sıkıntı vs. gibi keyfî gerekçelerle namazı vaktinden terk etmek konusunda mazeret olarak kullanıldığına şahit olduk. Konuyla ilgili sübutu-delaleti zannî olan ahad haberlerin yanında, diğer kıyas ve istidlaller de her namazı ayrıma gitmeden umûm

ahval açısından bir vakte tahsis ederek emreden âyetlerdeki kesinliğe aykırı olduğundan Hanefî fakihler tarafından isabetsiz görülmüştür. Âhâd haberleri esas alanlar ise bu durumu yağmur, yolculuk ve hastalıkla sınırlamıştır. Savaş durumunda bile namazın mümkünse cemaatle, değilse imayla kılınmasının emredilmesi meşakkatin namazları cem etmek için bir sebep, illet ve gerekçe olmadığı anlaşılmıştır. Fakihler meşakkat gerekçesini öne süren klasik bir iki görüşün delilsiz olduğunu, ibadetlerdeki taabbudiliğe aykırı olduğunu ve birçok tutarsızlıkla sonuçlandığı ispat etmişlerdir.

Buna bağlı olarak ihtiyaç, meşakkat, sıkıntı, günümüz çalışma koşulları, kısa süreli meşakkatli yolculuklar, sınav veya görev saati esnasında namazları hakiki manada takdim-tehir yoluyla cem' etmenin caiz olmadığı anlaşılmaktadır. Böyle bir yaklaşım dinin dünyaya feda edildiği günümüzde namazı vaktinden terk etmek için mazeret olarak kullanılabilir. Bu tür durumlarda namazı cem' etmek caiz değildir; ancak mecbur kalınca bir namazı son, diğer namazı ilk vaktinde kılmak ve iki namaz arasındaki sünnetleri terk etmek suretiyle cem'-i sûrî yoluyla kılmak caizdir.

Namazı mevcut şartlara feda etmek yerine, mevcut şartları düzeltmeye zorlamanın ve imkân oluşturma çabasına girmenin, buna imkân yoksa mevcut şartları namaza feda etmenin daha isabetli olacağı anlaşılmaktadır. Sahabenin namaza mani olan bahçesini kefarete babından sadaka olarak verdiği dair rivayetler bulunmaktadır. Kısa süreli bir namaz mevcut işleri aksatmayacaktır. İmandan kaynaklanan bir azimet, çaba, samimiyet ve gayret neticesinde mevcut sorunlar aşılabilecek türdendir.

Ameliyat esnasında ise hastanın canını kurtarmak, tedavi etmek için çaba göstermek farzdır. Acil olmayan ameliyat saatlerini namazı eda edecek şekilde ayarlamak mümkündür. Buna karşılık plansız, acil veya uzun süreli ameliyatlarda hastaya zarar vermeyecekse namazın dönüşümlü olarak kılınması vaciptir. Ancak buna da imkân yok ise, hastaya zarar verecekse, can kurtarmak üzere -imayla namaz esnasındaki amel-i kesîr de namazı bozacağından- namazı bir sonraki vakitte kılmak üzere ertelemekten başka çare kalmadığından, fakihlerin yaklaşımından böyle bir durumda can kurtarmak üzere namazı erteleme caiz olduğu anlaşılmaktadır.

Sabah namazını bir başka namazla birleştirme iddiasının usul, delil, gerekçe, istidlal yöntemi ve tutarlılık açısından geçersiz olduğu tespit edilmiştir. Sabah namazını yatsı namazına takdim etmek ya da sabah namazını öğle namazına tehir etmek nassa, icmâya, usul kurallarına ve ibadetlerin mahiyetine aykırı delilsiz bir iddiadan ibaret kalmaktadır. Bunun yerine yolculuk esnasında dini hak ve sorumlulukları eda etme güvencesini sağlayacak tedbirlerin alınması gerekmektedir. İbadetleri şartlara feda etmek yerine, gerekli önlemleri alarak mevcut şartları dinin mecrasına uygun bir şekilde tanzim etmek isabetli olacaktır. Yolculuklarda talep ve ısrar edilmesine rağmen imkân yoksa namaz imayla kılınır ve bilahare kaza edilebilir.

KAYNAKÇA

- Attâr, Hasan b. Muhammed b. Mahmûd. *Haşiyetu cem'il-cevâmi' 'alâ şerhi'l-Celâl'il-Mahallî 'alâ Cem'î'l-cevâmi'*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef. *İhkâmu'l-fusûl*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Câmi'u's-sahîh*. Thk. Mustafâ Dîb. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Buhûtî, Mansur b. Yunus b. İdris. *er-Ravzu'l-mürbi' şerhu Zâdi'l-müstakni'*. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Büceyremî, Süleyman b. Muhammed b. Ömer. *Tuhfetu'l-Habîb 'alâ şerhi'l-Hatîb*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Cessâs, Ebûbekr Ahmed b. Ali. *el-Fusûl fi'l-usûl*. Kuveyt: Dâru'l-Evkâf, 1994.
- Cessâs, Ebûbekr Ahmed b. Ali. *Şerhu muhtasari't-Tahâvî*. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 2013.
- Cezerî, Şemsuddin Muhammed b. Yusuf. *Mi'râcu'l-minhâc şerhu Minhâci'l-vusûl*. Mekke: Dâru İbn Hazm, 2011.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1418.
- Çeker, Orhan, *İlmihal*. Konya: Tekin Kitabevi, 2020.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *es-Sünen*, Thk. Şuayb Arnavut. Beyrût: Dâru'r-Risâle'l-'Alemyye, 2009.
- Ebû Zehra, Muhammed. *el-Fetâva*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2010.
- Ensârî, Zekerıyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî. *Gâyetu'l-vusûl fî şerhi Lübbi'l-usûl*. Hadramut: Dâru'z-Zehebî, 2007.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *el-Müstasfâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- İbn 'Useymînî, Muhammed b. Salih. *Mecmû'ul-fetâva ve'r-resâili'l-'Useymînî*. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1413.
- İbn Enes, Ebû Abdillâh Mâlik. *el-Muvaţta'*. Thk. Takiyuddîn en-Nedvî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1991.
- İbn Hacer, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Heytemî. *Tuhfetu'l-muhtâc bi şerhi'l-Minhâc*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2017.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ*. Kahire: Mektebetu Hancî, ts.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *Ravzatu'n-nâzir*. Riyâd: Dâru'l-Künûz, 2012.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *el-Kâfî fî fıkhil-Hanbelî*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. Kahire: Mektebetü Kahire, 1968.

- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *Fethu'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Receb el-Hanbelî, Abdurrahman b. Ahmed. *Şerhu 'ileli't-Tirmîzî*. Thk. Nuruddîn el-İtr. Dimaşk: Dâru'l-Mellâh, ts.
- İbn Salah eş-Şehrezûrî, Osman b. Abdurrahman. *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî*, Thk. Muvaffak b. Abdullah. Beyrût: 'Alemlü'l-Kutub, 1986.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed. *el-Fetâva'l-kübrâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbn Yunus, Mansûr. *Keşşâfu'l-kınâ' 'an metni'l-İknâ'*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1402.
- Kahraman, Abdullah. *İslam Hukukunda Değişim ve İbadetler*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Karadâvi, Yusuf. *Fetâvâ'l-muâsıra*. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 2000.
- Karâfî, Şihâbuddin Ahmed b. İdrîs. *ez-Zehîra*. Beyrût: Dâru'l-Ğarb, 1994.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *Envâru'l-burûk fî envâ'il-furûk*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Kâsânî, Alâeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'i'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâ'i'*. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1982.
- Kuşeyrî, Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülhakî. Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm. *Fevâtihu'r-rahâmât bişerhi Müsellemi's-sübût*. Beyrût, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünen-i Nesâî*. Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde. Haleb: Mektebetu Matbû'atu'l-İslâmî, 1986.
- Neseî, Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif'ale'l-Menâr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- Pezdevî, Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed. *Usûlü'l-Pezdevî*. Kerâtaş: Matba'atu Câvid, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Mahsûl min 'ilmil'usûl*. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1995.
- Remlî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1984.
- San'ânî, Muhammed b. İsmail. *Sübülü's-selâm fî şerhi Bulûğî'l-merâm*. Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 2005.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Kavâti'u'l-edille fî'l-usûl*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Semerkandî, Alâüddin Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-usûl fî netâ'i'ci'l-'ukûl*. Katar: Metabi'u-'d-Davhe'l-Hadîse, 1984.
- Serahsî, Ebûbekr Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1993.

- Serahsî, Ebûbekr Muhammed b. Ahmed. *Usûl*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Şafîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1990.
- Şafîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*, Thk. Muhammed Şakir. Kahire: Dâru'l-Halebî, 1940.
- Şahin, Osman. "Ahkâm Hadislerinin Çoklu Yöntemle Anlaşılması ve Yorumlanması: Namazların Cem'i Örneği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43 (Aralık 2017), 31-73.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed. *el-Muvâfaqât*. Beyrût: Dâru İbn 'Affân, 1997.
- Şekafeh, Muhammed Beşir. *el-Fıkhü'l-Mâlikî*. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 2011.
- Şeybanî, Muhammed b. Hasan. *el-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne*. Thk. Mehdi Hasan Geylani. Beyrût: 'Alemlü'l-Kütüb, 1403.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti me'ani'l-Minhâc*. Beyrût: Dâru'l-Kitabî'l-'Arabî, 1982.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u's-sahîh*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Tûfî, Süleyman b. Abdulkavî. *el-Bülbül fî usûli'l-fikh*. Riyad: Mektebetu İmam eş-Şafîî, 1410.
- Tûfî, Süleyman b. Abdulkavî. *Şerhu muhtasari'r-ravza*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.
- Ünal, Halit. "Cem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/277-278. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yıldırım, Enbiya. "Seferde Yatsı Namazının Sabah Namazıyla Birleştirilmesi". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 4/1, (2011), 1-9.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Zuhaylî, Vehbe. *Kadâya'l-fikhi ve'l-fikri'l-muâsir*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2006.